

Buzási János—Dani Lukács

KAPOLNÁSNYEK

A község halmazfaluból kialakult többutcas, szalagtelkes település a Velencei-tó ÉK-i peremén. Központi belterülete (293 ha) a tömedence süllyedék tengelyében, 114 m tengerszint feletti magasságban fekszik. Területe (4150 ha) egységes, tagolatlan löszsíkosság.

A terület alapját képező pannóniai tábla a harmadidőszak végétől az utolsó jégkorszak derekáig lepusztulás alatt állt, felszínét azok az É-ről jövő patakok és időszakos vízfolyások erodálták, amelyek a *Vereb—Pázmándi völgymedencén* átfolyva a pusztaszabolcsi süllyedékterületet töltögették. A hosszan tartó folyóvízi eróziós folyamat következtében erősen letarolt, vízfolyások völgyeivel is felárkolt térszínű formálódott a terület. Az utolsó jégkorszak második felében módosult a vízhalózat (kiemelkedett a Vértessaca és Vereb közti vízváltakozó), megcsappant az É-ről jövő patakok vize, így az erózió helyett a löszképződés vált fő felszínformáló tényezővé. A felhalmozódott vastag (8—15 m) lösztakaró az eróziós formákat eltakarta, a völgyeket kitöltötte, s megváltoztatta a terület felszínalakitási jellegét. A domborzatot DK-i irányban lejtősödő, 150—160 m magas löszös hát jellemezte. I. e. 8000—5000 körül, a Velencei-tömedence kialakulásával egyidejűleg, az ellőszősödött terület lesüllyedt és gyenge lefolyású löszsíkossággá alakult. A löszsíkosság átlagos tengerszint feletti magassága 125 m. D-i térségének esése annyira jelentéktelen, hogy felszínéről felületi lefolyás gyakorlatilag nincs, így a lehulló csapadékvíz mind a talajba szivárog.

Éghajlati adottságai alapján a község területe a Mezőföld meleg, mérsékeltlen száraz, mérsékeltlen forró nyarú körzetéhez tartozik. Tele mérsékeltlen hideg. Évi középhőmérséklete 10,0—10,5 °C. Napfényben igen gazdag terület: a napsütéses órák száma évi átlagban 2000—2050 óra. Az évi átlagos csapadék 561 mm. A kevés csapadék és a nyári meleggel járó erős párolgás miatt vízellátottsága igen kedvezőtlen. Az évi átlagos vízhiány 125—150 mm-re tehető. Felszíni vízfolyásai közül egyedül a *Vereb—Pázmándi-patak* érdemel említést, viszont a felszín alatt össze-függő talajviztükör van, amely valószínűleg a Velencei-tavat táplálja.

A község határa kitűnő talajföldrajzi adottságú. Mezőgazdasági területének mintegy 80%-át sokféle növényvel kedvezően hasznosítható, termékeny, alföldi mészkedékes csernozjom borítja, a lapos völgyekre pedig a réti csernozjom és az öntés csernozjom jellemző.

A község neve írott forrásban először 1193-ban fordul elő, Neeg, Gneec alakban.³ Ez az egyszerű névalak a későbbi századokban is előfordul, de a 14. század végétől egyre gyakrabban valamelyik megkülönböztető előtagjával együtt használják (közel volt hozzá a másik Fertőfőnyéki Nyék). *Nyék* néven említik 1457-ben⁴ és 1617-ben.⁵ 1395-ben *Fertőfőnyéki*,⁶ 1515-ben *Nyék* vagy *Kápolnás Nyék*,⁷ 1562-ben *Fertő* vagy *Kápolnás Nyék*,⁸ 1516-ban *Nyék*,⁹ más néven *Fertőfő Nyék*,¹⁰ 1630-ban *Kápolnás Nyék* vagy *Fertőfő Nyék*,¹¹ ugyanebben az évben *Fertőfő és (!) Kápolnás Nyék*,¹² 1696-ban *Fertőfő* vagy *Kápolnás Nyék*,¹³ 1667-ben,¹⁴ 1672-ben¹⁵ és 1760-ban¹⁶ a minden bizonnyal félreértésből származó *Fertőfőnyék* néven bukkán elő. Ezt *Fé-nyes Elek* is átvette,¹⁷ Valószínűleg névtorzulás eredménye az 1632-ben előforduló *Káposztás Nyék*,¹⁸ ugyanis ezen a néven a községet sehol máshol nem említik. A település két részét a 18. századtól kezdik megkülönböztetni: 1798-ban *Alsónyéket*,¹⁹ 1810-ben *Alsó Kápolnányéket*,²⁰ 1826-ban *Kápolnás Alsó Nyéket*,²¹ a múlt század derekán (*Kápolnás Alsó és Felső Nyéket*)²² találunk a forrásokban.

A név a *Nyék* törzsnévből keletkezett, ami arra enged következtetni, hogy a honfoglalás korában a *Nyék* törzs egy szóránya szállta meg. Magának a *Nyék* törzsnévként az ómagyar „nyék” (=kerítés, sötét) volt az előzménye.²³ A *Kápolnás* megkülönböztető előtag a község területén egykor létezett *kápolnára* utal.²⁴ A *Fertőfő* bizonnyára onnan ered, hogy a község a más sekély tavak mintájára régen *Fertőnek* nevezett Velencei-tó felső végénél („fejénél”) fekszik.

*

Kápolnányék Mohács előtti történeléről az írott források elég keveset mondanak. A törzsi helynév arra utal, hogy a honfoglalás korában, valamikor a 9–10. század fordulójára táján keletkezett. A hagyomány szerint *Szent István* a Koppány felett aratott győzelem alkalmából itt tartott háladó istentiszteletet.²⁵ Az első időkben királynei birtok lehetett: 1187-ben *Eufrozina* királyné — sok más birtok mellett — *Nyék* pusztja területén is adományozott földet (1 ekényit) a fehérvári kezeseknek. Az adomány *III. Béla király* 1193-ban megerősítette.²⁶ Ettől számított két évszázadon át a faluról nincs okleveles adatunk.²⁷ 1395-ben bizonys *Fertőfőnyéki Benedek* a fehérvári káptalan előtt egy fertőfőnyéki telekről és 20 hold szántóföldről intézkedett.²⁸ 1457-ben *Nyeki Nemes Balázs* és *Tamás* királyi emberek voltak Rozgonyi Jánosnak, Reynoldnak és Tamásnak Csókakő birtokába történt beljuttatásán.²⁹ 1499-ben a székesfehérvári keresztes konvent *Nyeki Gyak Batalfy János* özvegye, *Petlendi Ilona* és osztályos atyafiai új adományt kértek Kápolnás *Nyék* praediumban levő ősi birtokrészükre.³⁰ 1517-ben meg is kapták *II. Lajos* királytól az új adományt. Az adománylevél szerint *Petlendi Ilona* kívül a következő osztályos atyafiak részesültek az új adományban: néhai *Bodméri Petlendi László* fia, *Mihály* és

Miklós, *Bodméri László* fia, *Benedek*, néhai *Bodméri Lukács* fia, *Bertalan* és *László*, *Bodméri István* fia, *Imre*, *Balázs* és *Jakab*, *Fertőfőnyéki János* fia, *Domokos* és *László*, néhai *Nyeki Boldizsár* fia, *Ambros* és *Balázs*, néhai *Fertőfőnyéki Pál* fia, *Máté* és *Ferenc*, néhai *Fertőfőnyéki Balázs* fia, *Imre*, *Fertőfőnyéki Orne* fia, *András* és *Jeromos*, valamint mindkét ági örökösök.³¹ Minden jel arra mutat, hogy legkésőbb a 14. századra kialakult és ezt követően számban is gyarapodott az a nemesi közbirtokosság, amely *Kápolnányék társadalmi és gazdasági fejlődésében* — egészen a legújabb korig meghatározó szerepet játszott. Még az sem teljesen kizárt, hogy ezek a 15–16. századi közbirtokok az egykori *Nyék* törzsből szabadok leszármazottai voltak.

A helység Székesfehérvár török kézre jutása idején, 1543 körül elnéptelenedett. A helybéli közbirtokosok és szolgáltatók elmenekültek a török elől, vagy pedig, aki nem menekült el, elpusztult. Helybéli lakosságra utaló adatnak a későbbi forrásokban, mintegy fél évszázadon át, semmi nyoma. A pusztulás méreteire jellemző, hogy az 1543. évi rovásadóösszeírásban *Fejér* megyének a *Duna* és *Fehérvár* közé eső területén mindössze két adózó helységet jegyeztek fel: *Kálózt* és *Hörsökök*.³² Figyelembe kell venni természetesen, hogy az összeírók a török miatt sok falut nem tudtak vagy nem mertek felkeresni. Kápolnányék szűkebb környezetében, a *Velencei-tó* vidéken ugyanilyen méretű pusztulással járt az 1543. évi török hadjárat. 1546-ban a budai szandzákhoz tartozó területen a *tó környékéről* a török összeírók csak *Verebet* és *Fővenyt* találták lakottnak, *Baracsát*, *Szentivánt* és *Varsányt* pedig pusztának. A többi helységet nem említik.³³ A fehérvári szandzsákban, amelyet később szerveztek, a törökök csak mintegy húsz évvel a terület elfoglalása után, 1562–1565-ben hajtottak végre adóösszeírást. Az összeírás eredményeit rögzítő defterben a *Velencei-tó* közvetlen környékéről csak *Dinyés*, *Pákoz*d és *Sukoró* szerepel lakott helyként.³⁴

Az 1543. évi hadjárat következtében pusztává lett Kápolnányéket a török korban mint adományozás, örökbeigazás vagy birtokvita tárgyként említik a források. 1562-ben *Petlendi Ilona* az itteni birtokrészt *Petlendi Bodméri Velence* és *Pappára* praediumokkal együtt unokáira, *Leitgyei Finta Benedekre* és *Albérte* hagyományozta.³⁵ 1593-ban *Fejérvári István* királyi helytartó *Pállo Gáspárnak* adományozott a praedium területén egy nemesi kúriát a *Hosszú-völgy* és *Kút-völgy* nevű rétekkel, továbbá a *Cseplesz* nevű területen fekvő szántóföldekkel.³⁶ Az adományozás tárgya bizonnyára még fennálló lakóépület volt, hiszen az adománylevél nem kúriási telekről, hanem kifejezetten nemesi kúriáról szól, a kúriához tartozó földek megművelésének ténye pedig ha nem is feltétlenül helybéli, de közeli lakosságra utal. 1617-ben *Pálffy Márton* tiltakozott Komárom vármegye alispánja előtt amiatt, hogy *Baracska*, *Ivánca*, *Nyék*, *Nadap*, *Labdásvarsány* és *Szentpéter* területén fekvő birtokaira különöző nemesek az állataikat rahajtották, a legelőket, réteket, szántóföldeket, vetéseket elfoglalták. A tiltakozást a megyei törvényszék kihirdette.³⁷ Nem tudni, kik voltak, hol laktak a bepanaszolt nemesek, de ilyen birtokogláló akciót csak közelben lakók, esetleg éppen helybeliek hajthattak végre, bár annak, hogy nyékiek voltak, cse-

kely a valószínűsége. A győri káptalan egyik, 1630-ban kiadott oklevele Nyéket deserta possessio-nak, elhagyott, pusztá birtoknak mondja.⁶⁰ A terület visszafoglalása után mintegy tíz évvel, 1696-ban készült állalános összeírás szerint Nyék nemcsak az összeírás időpontjában, hanem a török időkben is lakatlan volt, földjeit a környékbeli lakosok művelték. A művelés főleg legeltetésből és a rétek kaszálásából állt, hiszen 1696-ban itt mindössze 150 hold szántóföldet találtak. A földek használói a török időkben kétféle adóztak: a török földesúrnak tizedet adtak mindenféle termelvényükből, a magyar földesúrnak pedig együttesen évente 20 Ft-ot, a földesúri jog elismerésének jeléül.⁶¹

Az összeírás szerint a földesúri jogokat 1696-ban *Balassa Ferenc* talai nemes gyakorolta.⁶² Ez a birtoklási helyzet hosszú pereskedés után alakult ki.

A Pettendi Ilona-féle birtokot, mint láttuk, a Finta család örökölte. Az ő révükön kerültek a Balassák Nyék birtokába. *I. Lipót* király Komárom megyéhez intézett, 1672. október 22-én kelt parancsával elrendelte, hogy a vármegye helyezze vissza Kápolnásnyék és Fertőfőnyék birtokába *Balassa Pétert* és *Ferencet*, akik igazolták, hogy Pettend, Bodmér, Kápolnásnyék és Fertőfőnyék pusztákat elődeik, *Balassa János, Mihály* és *Miklós* 1629-ben, *Finta Albert*től, szerződés útján szereztek meg, majd e birtokokra *II. Ferdinánd* királytól donációt is kaptak. Birtokbirtoklásuk Komáromban, királyi ember jelenlétében történt. Az említett pusztákat a Balassa-atyafiság a birókszerzők halála után is háborítatlanul birtokolta, s jövedelmeit élvezte, mindaddig, amíg *Deseő Jakab, Kovács Szabó István* és *Kaszap János* Kápolnásnyékre és Fertőfőnyékre családi módon királyi adományt nem szereztek. A visszahelyezési parancs Deseő és társai hamis számdékának bizonyítékát látja abban is, hogy a birtokbirtoklást nem Komáromban, hanem Veszpremben végeztették.⁶³

A visszahelyezési parancs szövegéből nem derül ki, de tény, hogy a Balassák 1629-ben a Finta-örökségnek csak egyik részét szereztek meg. Erről a győri káptalan 1630-ban kiadott jelentőlevele szöve: *Esterházy Miklós* nádor új adománya alapján kettyei *Finta Albert*et osztályos atyáival, *Balassa Jánossal, Mihály*-lyal és *Miklóssal* egyetemben beiktatták *Bodmér, Pettend* és *Kápolnásnyék, másképp Fertőfő Nyék* birtokába.⁶⁴ A Finta-leszármazottak éppen emiatt találták sérelmesnek az 1672-es birtokbirtoklást, és azt perben támadták meg. Végül a két család ki-egyeezett egymással, és az egyezséget az 1696-ban kiadott osztálylevelében rögzítették. Az osztálylevelében a felek kölcsönösen elismerték egymást osztályos atyáiknak, és Fertőfő vagy Kápolnás Nyék, Pettend, Gárdony és Velence területén fekvő birtokaikat egymás közt felosztották, egyszersmind kikötötték az egyik fél kihalása esetére a másik fél öröklési jogát. Az osztályban Nyék és Pettend a Balassáknak jutott.⁶⁵

1703-ban *Balassa András, Ferenc* és *János Kutas István*nak és *Ferenc György*nek adták el nyéki, illetve pettendi birtokrészeiket, majd az eladásról 1720-ban a győri káptalan előtt bevallást tettek.⁶⁶ Az ügylet végrehajtása nem ment zavartalanul. 1732-ben a Neoaquistica Com-missio próbálta Kutasek alig harminc évvel korábban megszerzett birtokrészeit a kincstár számára elperelni, kísérlete azonban kudarcot val-

lott. 1755-ben özv. *Nemes György*né *Halász Mária*, mint *Balassa Ferenc* meghatalmazottja támada meg az 1703-as adásvételt. Ez a per egyezséggel végződött, melynek értelmében Kutasek visszatértek Balassának a nyéki birtokrész felét. *Balassa Ferenc* aztán nem sokkal később úgy fejezte ki háláját, hogy 1756-ban a kalocsai káptalan előtt *Nemes György*né és utódai javára örökvallást tett a visszakapott birtok kétharmadáról. A perek sora azonban ezzel még nem zárult le. 1761-ben *Balassa Péter*, majd 1767-ben *Balassa Erzsébet* próbálta meg per útján érvényteleníteni az 1703-as adásvételt, illetve az 1756-os örökvallást. A hétszemélyes tábla mindkettőjüket elutasította keresetüktől, így a vitás birtok *Nemes György*né és utódai kezén maradt.⁶⁷ *Kutas István* részét hét leánya, illetve leszármazottaik, a *Székelly, Ravasdy, Kemessey, Chernel, Csánády, Kaszay* és *Jabloneczay* utódok örökölték.⁶⁸

Még a török megszállás idején kertek királyi adományt az egykori Pettendi Ilona-féle kápolnásnyéki birtokra *Kovács Szabó István, Toldy Márton, id. és ifj. Nagy Kaszap János* és *Deseő Jakab*. Kérésüket arra alapozták, hogy az utolsó birtokos, *Finta Albert* fiúörökös nélkül halt el, így a birtok a koronára szállt vissza. Mint láttuk, meg is kapták az adományt. A veszpremi káptalan jelentőlevele szerint 1667-ben, Veszpremben iktatták be őket az adományozott birtokba, de nem sokra mentek vele.⁶⁹ Az egyik *Kaszap-leszármazott, Kaszap másképp Szabados Katalin* még 1760-ban is folytatta a pert *Bodmér, Velence, Gárdony, Kápolnásnyék* és *Pettend* területén fekvő „ősit” jöszágai visszaszerezéséért, eredmény nélkül.⁷⁰

A későbbi birtokviszonyokat az említett szerződések alapozták meg, s tulajdonképpen e birtokviszonyok alapján osztottak Kápolnásnyéket később *Alsó- és Felsőnyékre*. *Felsőnyék* *Pettenddel* együtt a *Kutas leányok* öröksége volt. Lényegében az ő leszármazottaitból és bérlásodással vagy birtokvásárlással ide került nemesekből állt a *felsőnyéki-pettendi közbirtokosság*. *Alsónyéken Nemes György*né és a *Balassák* osztottak. A Nemes-féle birtokot utóbb gr. *Nádasdy Mihály* szerezte meg.⁷¹ Hogy ez pontosan mikor és hogyan történt, arra vonatkozóan nincsenek adataink. A Nemes család és Nádasdy között nem volt rokon i kapcsolat, így örökösödési jogcím sem. Adományozásról sem tudunk, így valószínű, hogy Nádasdy a birtokot vétel útján szerezte meg. *Nemes Zsigmond*tól, legkésőbb 1790 körül. Mindenesetre 1793-ban *Nádasdy már Nyék egyik birtokosa*.⁷² Ettől kezdve *Kápolnásnyék gazdasági-társadalmai fejlődésében a nemesi közbirtokosság mellett a nagybirtok is szerepet játszott*, nem kis mértékben befolyásolva a lakosság etnikai és vallási összetételének alakulását.

*

Nem tudjuk pontosan, hogy a török idők után a község mikor és milyen körülmények között kezdett újra benépesülni. Az 1696-os kamariai összeírásban még nincs utalás helybeli lakosságra.⁷³ Az 1715-ös és az 1720-as országos adóösszeírásban Kápolnásnyék egyáltalán nem is szerepel.⁷⁴ Ez önmagában még nem bizonyítja azt, hogy a helység 1715-

ben vagy 1720-ban lakatlan lett volna. Igaz ugyan, hogy a végrehajtási utasítás szerint a pusztá faluhelyeket is össze kellett írni, de ezt sok esetben nem tartották be, és Fejér megye e két összeírásában kizárólag lakott falvakról és mezővárosokról esik szó. Ha tehát Kápolnásnyék ebben a két összeírásban nem fordul elő, az legfeljebb annyit jelent, hogy itt állami adó fizetésére kötelezhető lakosság nem volt. De maguk a nemesi birtokosok is aligha laktak itt akkoriban. Az 1754-es nemesi összeírás még egyelőn olyan nemest sem mutat ki, akinek állandó lakóhelye Kápolnásnyék. Ebben az összeírásban a helybeli birtokosként is ismert nemesek közül egy *Kutas (János)* és egy *Balassa (Sándor)* fordul elő, de mint szentpéteri, illetve csabdi lakos.³⁶ Valószínű viszont, hogy a jelentős területű nemesi földet megművelő cselédek, bérések, pásttorok, napszámások vagy éppen kocsmárosok, szatócsok fokozatos kitelepedése nem sokkal a török uralom alóli felszabadulás után megkezdődött. *Bél Mátyás* Nyéket Nadap közelében fekvő majorként említi, ami egyenes utalás arra, hogy a hely akkor már lakott volt,³⁷ de az első olyan írott forrás, amely kifejezetten helybeli lakosságról szól, jóval későbbi időpontból, 1777-ből származik: a velencei katolikus egyház adminisztrátora feljeleníti a kápolnásnyéki református közbirtokosságot, mert halottaikat bejelentés nélkül temetik el, és más parochiális funkciókat is gyakorolnak.³⁸

A helység ekkor már nyilván régóta lakott volt, máskülönben a II. József-kori népszámlálás 8–10 évvel később nem talált volna itt aránylag jelentős lélekszámot (504). Mivel semmi jele annak, hogy egyetemes, nagy tömegben való betelepítés történt (a közbirtokossági birtoklási forma ezt gyakorlatilag kizárja), bizonyos, hogy a lakosság száma hosszú időn át, folyamatosan növekedett ekkorára. A népszámlálás adatai szerint 1785–1787 körül Kápolnásnyéken 69 házban 103 (102 keresztény és 1 zsidó) család lakott. A férfiak száma 261 (259 keresztény, 2 zsidó), a nők 243 (240 keresztény, 3 zsidó). A keresztyén férfiakosságból 1 pap, 36 nemes, 113 „házi és kerti cseléd” (cseléd és egyéb szolgáló személyzet), 8 egyéb (nőtlén szolga, napszámos stb.) és 101 fiatalkorú (17 éves vagy fiatalabb). A lakosság mintegy 14^{0/100}-a a nemesi rendhez tartozik.³⁹ A néhány évvel korábban készült II. József-kori katonai leírásban a helység *Kisnyék* néven, Velencétől félórányra felvő pusztaként szerepel. A leírás nem említi szilárd épületeket. Ez, tekintettel a lakosság aránylag nagy számára, különösen pedig a sok helybeli birtokos nemest, meglepő.⁴⁰ Nehéz elképzelni, hogy valamelyik helybeli közbirtokos nemes földbe ástott putriban vagy kunyhóban lakott.

Az 1780-as évekig Kápolnásnyék gyakorlatilag faluvá szerveződött, függetlenül attól, hogy továbbra is „szabad pusztá”-ként tartották nyilván, s *községi rangot* csak hosszú idő múlva, a puszták státuszának szabályozását elrendelő 1871. évi XVIII. törvénycikk („községi törvény”) végrehajtása során nyert. A faluvá szerveződés jele egyebek közt a református anyae gyház megalakulása. A helybeli református egyház fennmaradt anyakönyveiben a legkorábbi bejegyzés 1785-ből származik.⁴¹

A pusztai státus ellenére a helység a 19. században is dinamikusan fejlődött, amit legjobban talán a lakosság számának növekedésén lehet lemérni. 1830-ban Kápolnásnyéknek már 1305 (502 katolikus, 673 re-

formátus és 130 zsidó) lakosa volt,⁴² tehát a II. József-kori népszámlálás óta eltelt 45 év alatt a lakosság száma több mint két és félszeresére nőtt. Nagy Lajos 1828-ban kiadott, közismert helységnévtára szerint a helységben 1827 körül 116 házban 819 lakos élt.⁴³ Ez vagy erősen hiányos, vagy pedig jónéhány évvel korábbi adat, de mindenképpen túl kevések látszik az 1820-as évek végére vonatkoztatva, kizárt dolog ugyanis, hogy az 1830-at megelőző pár év alatt a lakosság száma közel 60 százalékkal emelkedett volna.

*

A lakosság társadalmi rétegződését, de bizonyos mértékben még nemzeti és vallási összetételét is, a nemesi közbirtokossági jellegű tulajdonviszonyok és a bérmentkán alapuló, árutermelő földesúri gazdálkodás együttesen alakította. A 18. század utolsó harmadában a helybeli lakosság létszámát tekintve jelentős, bár kisebbik része a birtokos nemességhoz tartozott, a másik, jóval nagyobb részt e nemesek földjeit művelő, állattállományát gondozó vagy udvari és házi szolgálatokat végző mezőgazdasági bérmentkások, illetve cselédek alkották. Az 1785–1787-es népszámláláskor az „egyéb” kategóriában összesen 8 főt hozzájuk lehet számítani. Más elemet itt — egy pap és egy zsidó kereskedő, illetve családjuk kivételével — nem találunk. *Nincsenek jobbágytelkek és telkes jobbágyok, a földesúr és a paraszt közötti urbérs viszony teljesen ismeretlen.* Ez a helyzet azután sem változott, hogy a 18. század végén a Nádasdyakkal a nagybirtok megjelent a falu életében.

Ami a nemességet illeti, a török utáni első időkben bizonyára túlnyomórészt vagy kizárólag a helyi közbirtokosokból állt, hiszen a gazdálkodás kiterjesztése és a betelepedés éppen csak, hogy megindult, a nagybirtoknak még nyoma sem volt. Ebben a kezdeti szakaszban a többnyire nemesi rendű értelmiség és a magasabb beosztású uradalmi tisztviselők alkalmazásának igénye még nem jelentkezett. A birtokos nemesség vagyoni helyzetét jellemzi, hogy *Kutas István*tól hét leánya egyenként 1000 holdat örökölt.⁴⁴ Mivel Nyék és Pettend határa 1200 öles holdakban számolva együttesen sem több 9700 holdnál,⁴⁵ ez azt jelenti, hogy az egész határból a Balassa és a Nemes családnak legfeljebb 2700 hold jutott (Alsónyéken). Az alsónyéki részen *Nemes Zsigmond* tulajdona 1792-ben 980 hold, továbbá szőlők és marhalegelő.⁴⁶ Egy 1810-es felmérés szerint *gr. Nádasdy Mihály* Alsó Kápolnásnyék határában levő földjeinek területe összesen kb. 1100 hold.⁴⁷ Nyilván ugyanarról a birtokról van szó, mert egyrészt a terület nagysága megegyezik, másrészt a kápolnásnyéki lakosok közt a későbbi nemesi összeírások a Nemes családot már nem említik.⁴⁸ A helyben lakó birtokos nemességet tehát a 18. század végén, a Nádasdy-féle birtokszerezést követően, a Kutas- és a Balassa-leszármazottak képviselik. Birtokaik nagysága alapján a közbirtokossághoz számíthatók.

A nemesi kiváltsággal rendelkező lakosok számáról a 19. század első felében az időről időre végrehajtott nemesi összeírások nyújtanak hozzávetőleges képet. Ezekből az összeírásokból kiderül, hogy a II. Jó-

szef-kövi népszámlálást követő néhány évtizedben a helységekben lakó nemesek létszáma stagnált. Az 1809. évi nemesi összeírás például 19 felnőtt nemes férfit mutat ki, összesen 22 gyermekkel.⁶⁸ Ennek alapján a nemesi rendű férfitlakosság összlétszáma 30-ra becsülhető, ami a népszámlálás időpontjában talált létszámhoz képest némi csökkenést jelent. Felmerül a kérdés, hogy mivel ez az összeírás közvetlenül összefüggött az 1809-ben meghirdetett nemesi felkeléssel, illetve a hadra fogható nemesek számának megállapításával, nem hiányosak-e az adatok. A jelek szerint ilyen összefüggés nincs. Az 1818/21. évi nemesi összeírásban 35 nemesi rendű férfi szerepel kápolnásnyéki lakosként.⁶⁹ A tíz év alatt mutatkozó többlet természetes szaporodásból is származhat. A következő összeírás már a nemesség jelentős számbeli gyarapodásától tanúskodik: 1828-ban a nemesi rendű férfi lakosok száma 48, közöttük egy arisztokrata (Nádasy).⁷⁰ Később a növekedés üteme némileg lelassult: 1843-ban a nemesi rendű férfi lakosoknak és a nemesek özvegyeinek együttes száma 66, közöttük egy arisztokrata.⁷¹ Az alábbi táblázat az 1809—1843 közti kápolnásnyéki lakosként összeírt nemeseket sorolja fel, megjelölve az azonos családnevet viselőik számát. A név 1809-ben felnőtt férfit vagy özvegy családfőt, 1818/21-ben és 1843-ban férfit vagy özvegy családfőt, 1828-ban férfit jelent.⁷²

A nem nemesi rendű lakosság adózó része 1828-ban a következőképpen oszlott meg: házas zsellér 9, házatlan zsellér 55, felnőtt fiú 10, felnőtt leány 2, szolga 19, cseledeklány 6, iparúzó 8, iparoslegény 3, kereskedő 2, italméres- és kocsmaházi 12. Az adózók száma összesen 147, az adóköteles házaké (zsellérházak) 9. Az iparúzók közül 1 molnár, 3

gei letelese részben a legelőhiány pótlását, részben a talaj termőképes-ségének fokozását szolgálta. Nem voltak makkolttásra alkalmas erdők a nagyobb arányú sertésfenyésztéshez. Jellemző, hogy 1828-ban csak minden ötödik adózó lakosra jutott egy sertés,⁸⁰ ami azt mutatja, hogy a sertésfenyésztésnek kizárólag a helyi szükségletben volt bizonyos kiegészítő szerepe. A loállomány nagyságát a talajművelési és szállítási munkák igénye határozta meg. A szarvasmarha-tenyésztés is főként helyi igényeket (igaerő, hús, tej) elégített ki, némi értékesíthető főtlőssel. A juhtenyésztés ellenben, legalábbis a földesúri gazdaságban, kifejezetten árutermelő jellegű volt. Az 1842. évi birtokebecslés során Nádasdy két majorjában 1-1 juhoklót írtak össze. A juhnyájukat konven-cios juhászok gondozták.⁸¹

A község fejlődéséhez hozzájárult az is, hogy kedvező helyen, a Buda-Fehérvár országot mellett, e két nagy vásáros helyhez aránylag közel feküdt, de a vízi úton való gabonaszállítás szempontjából fontos, dunamenti piachely, Ercsi sem volt messze. A napóleoni háborúk által előidézett gabonakonjunktúra végén, 1813-ban, a zsidó gabonakereskedők egy budai mércé gabonáért már összesen megadtak 6 Ft-ot, ami tavaszra 10 Ft fölé is emelkedhetett.⁸² A mezőgazdasági termékek értékesítésére legjobb piac a budai volt. 1833 őszén Nádasdy tisztartója a gabonáért alacsony ára miatt panaszkodva megemlíti, hogy a legszebb búzáért sem lehet pesti mérőnként 8 Ft-nál többet elérni, pedig ilyen jó minőség a nyéki határban az idén nem is termelt. A budai piacon ezért 7 Ft-jával adta el a búzát, amiből a fuvarköltségek levonása után a földesúrnak 4,20 Ft maradt. Még így is jobban járt, mint ha Fehérvárra vitte volna, ahol poszsonyi mérője mindössze 4 Ft-jával kelt. Nagyön keresett cikket viszont a gyapjút.⁸³ A legalább részben piacra termelt mezőgazdasági termékek közt említhető még a rozs, az árpa és a repce.

Előnk kereskedelmére vall a helybeli zsidóság nagy létszáma. Nemcsak a helyi lakosság és az árutárszók igényeit kielégítő kocsmákat, vendégladákat, szatócsboltokat árendáltak, hanem a mezőgazdasági termékek közvetítő kereskedelmében is szerepet játszottak. Az iparűzők száma az össznépszerűséghez képest meglehetősen kicsi volt, amiből arra lehet következtetni, hogy a kézműipar csak helyi szükségletre termelt. Az iparosok többsége egyedül dolgozott, csak a pék és két kovács foglalkoztatott egy-egy legényt.⁸⁴

*

A lakosság nemzetiiségi összetételére vonatkozóan kevés az adatunk. Anyai bizonyosnak látszik, hogy a 18. század végén a magyarok mellett még éltek itt szerbek is,⁸⁵ akik a török kivonulása után feltehetően az elsők között telepedtek le a pusztán. Néhány évezettel később szerbeknek már nyoma sincs. Nem valószínű, hogy asszimilálódtak. Abból, hogy 1830-ban a helységnek egyetlen görögkeleti vallású lakosa sem volt,⁸⁶

Vallási hovatartozás szempontjából a lakosság már korántsem ilyen egységes. A görögkeleti szerbek távozása után is három felekezet élt itt együtt: katolikus, református és zsidó.

A katolikusokra vonatkozó első adat 1786–1787-ből való. Számuk ekkor 152 volt, az összlakosság mintegy 30 százaléka. Szervezetileg, leányegyházként, a velencei plébániához tartoztak.⁸⁷ Számáranyuk a katolikus arisztokráta Nádasdyak megjelenése után gyorsan növekedett: 1830-ban már meghaladta a 38 százaléket.⁸⁸ Ez az arány a 19. század közepéig nem változott lényegesen.⁸⁹

A lakosság legnagyobb része református volt. Jelenlétük a török utáni újratelepülés kezdetétől feltételezhető, bár lélekszámukat csak 1830-tól kezdve ismerjük: ekkor 673-an voltak,⁹⁰ ami ebben az időben már csak csekély (mintegy 52 százalékos) abszolút többséget jelentett. Számáranyuk a 19. század közepére valamelyest csökkent, de még mindig a lakosság több mint fele volt református.⁹¹ Anyaegyházuk legalább a 18. század nyolcvanas éve óta működött, ha nem is mindig zavartalanul. Templomuk, amely már haranggal is el volt látva, 1782 körül épült, a református közbirtokeosság támogatásával.⁹² A közbirtokeosság viselte az egyház fenntartásának sok más anyagi terhet is, beleértve a lelkes járvadalmazását. Ez 1785-ben a természetbeni juttatásokon kívül évi 40 Ft, továbbá őszi és tavaszi vetés alá 10–10 poszsonyi mérőre való szántó-föld volt.⁹³ Az első, név szerint ismert lelkes (1782) *Csengery Pál*.⁹⁴

A zsidók betelepülésének kezdete a 18. század utolsó harmadára tehető. A II. József-kori népszámlálás alkalmával még csak egy zsidó családot írtak össze, bizonyos azonban, hogy már korábban is éltek itt zsidók, hiszen a kápolnányéki hitközség anyakönyvében az első bejegyzés 1777-ből származik.⁹⁵ Számuk a későbbi évtizedekben természetesen szaporodás és betelepítés folytán gyorsan gyarapodott. 1828-ban már külön írtamerőjük („educellator Judeorum”) volt.⁹⁶ 1830-ban az összlakosság mintegy 10 százalékát alkották,⁹⁷ csakúgy, mint a század közepén.⁹⁸

A lakosság számának 1830 után bekövetkezett fellunó csökkenése nyilvánvalóan főként az 1831. évi kolerajárvány következménye. A járvány egyformán apasztotta mindhárom felekezet lélekszámát.⁹⁹ Jelentősebb eltolódások a vallási megoszlásban csak jóval később következtek be.

A különböző vallású lakosok békében megfértek egymással. A katolikusokat a törvény és az uralkodó egyház, a reformátusokat a ténets és befolyásos közbirtokeosság és a türelmi rendelet, a zsidókat a türelmi rendelet mellett alapvető gazdasági érdek is védelmezte. Súróládásokról nem tudunk, legfeljebb múlekonny hatású külső beavatkozásokról. 1777-ben a velencei plébános panaszkolta be a református közbirtokeosokat, előzetes bejelentés nélküli keresztelezés, esketés és temetés, továbbá a plébánosnak járó stóladij nem fizetése miatt. A megye a panasznak helyt adott, és a birtokeosokat eltiltotta attól, hogy bejelentés és a stóladij megfizetése nélkül az említett funkciókat gyakorolják.¹⁰⁰ 1783-

ban a pázmándi plébános jelentette fel *Nemes Péter* helybeli birtokost, mert az a háza mellett a reformátusok számára oratóriumot és iskolát építtetett, s lelkész is hozott. A helytartótanács, megváltoztatva a megye határvizitát, engedélyezte az imaházat, csupán a stóladji fizetésének kötelezettségét hagyta érvényben.¹⁰⁰ Ezen a döntésen már érződik II. József szelleme. Nem annyira vallási, mint inkább anyagi oka volt egy későbbi akciónak: *gr. Nádasdy Mihály* 1802 óta próbálta elvitatni a református gyülekezetétől azt a kocsnát és mézsárszékét, amelynek jóvelmét még a Nemes család engedte át az egyház fenntartására, mint alapítványi haszonélvezetet. A helytartótanács, nem láva bizonyítottnak, hogy Nádasdy annak idején a Nemes-birtokot e haszonélvezet terhéül mentesen szerezte meg, mást nem ajánlhatott Nádasdynak, mint azt, hogy követelését peres úton próbálja érvényesíteni.¹⁰¹

Iskolai jellegű oktatás az 1780-as évektől folyt a helységben, abban az épületben, amelyet *Nemes Péter* építtetett a saját telkén, a református templom mellett. A gyermekeket a lelkész tanította.¹⁰² 1841-ben még ugyanitt működött az iskola felsőfokú végzettségű, pedagógiaiilag képzett tanítóval, akit a közbirtokosság mint az iskola fenntartója alkalmazott. A tanítót rendszerint a pápai vagy a debreceni református kollégium végzősei közül választották ki. Javadalomként 1841-ben évi 100 forintot, 3 öl lüzifát, 100 font húst, 25 font fagyút, 30 font sőt és 25 hold illetményföldet kapott, továbbá stóladji és minden tanítványtól egy véka zab illette meg. A tanító javadalmaszán kívül a közbirtokosság gondoskodott az iskola berendezéséről, a szülők pedig a tankönyvekről, az írószerekről és a fűtésről. A feltehetően egytantermes iskola a tanulók számára képest elég tágas volt, de meglehetősen rozszant. A református részről iskoláskorú 41 gyermek (24 fiú és 17 leány) közül csak 28 járt iskolába (16 fiú és 12 leány). Pettendről az iskoláskorú 8 fiú és 4 leány közül ötven járta át. A tanulók többsége csak télen látogatta az iskolát. A vallásoktatáson mint fő tantárgyon kívül a gyermekek írást—olvasást, számant, földrajzot, történelmet és természetrajzot tanultak. Magyar és latin grammatikai oktatásban is részesültek azok, akik tovább akartak tanulni. Az iskola felügyeletét a helybeli református lelkész, illetve az egyházkerületi iskolafelügyelő látta el.¹⁰³

*

Az 1848-as forradalom, majd a szabadságharc eseményei érintették Kápolnásnyék lakosságát. Érintette az a rendelkezés, amely szerint a foglyverre fogható férfiakat a közrend védelme érdekében minden település össze kellett inni. A nemzetőri feladatok ellátására Nyék-Pettenden 47 személyt vettek nyilvántartásba.¹⁰⁴ Az itteni összeírás szociális szempontból kielevezett helyzetben történt. A bérleti terhek olyan méretű növelésére került sor, hogy 1848 januárjában a megyei nemesi közgyűlés kénytelen volt megállapítani, hogy Pettendet lakói elhagyták: „észrevétlenül elköltöztek.” Az adóterhek elől megszöktek. Helyben csak a munkaképtelenek és a vagyonatlanok maradtak. És, természetesen, a földesurak. Közülük *Kénesev Károly* és *Sebestián Sámuel* 1848 tavaszán

szán a megyei bizottságny tagjai lettek. Nyékről *Farkas Károly* református lelkész, *Halász Lázár*, *Szőke Dániel* és *Végheiliusz Zsigmond*ot küldték az említett bizottságba.¹⁰⁵

A szabadságharc első jelentős ütközete a szomszédos Sukoró és Pákoz térségében zajlott le. A csatát vezénylő *Móga János* alábornagy főhadiszállása Marionvásáron volt. Futárjai a község érintésével közlekedtek a hadiszállás és a csata színhelye között. Ugyanezen a napon Pettendről Borsod vármegyei nemzetőröket szállítottak Fehérvár alá.¹⁰⁶ A szállítmány 25 szekert és 7 négylovas kocsit töltött meg. 1849 tavaszán a megyeszékhelyen történt olyan esemény, amely nyéki származású személyiség nevéhez köthető. *Fekete János* (1817—1877) vármegyei főjegyzőként tevékenykedett ekkor. Hivatalt minőségében szerkesztette meg a megye kormányhoz intézett följelentését. Ebben örömmel nyilatkoztak a Habsburg-ház trónfosztását, a nemzeti függetlenség nyilvánítását.¹⁰⁸ 1849 nyár derekán ismét szerephez jut a község. 1849 augusztusában, katonai célok szolgálatában, 100 mérföldet szállítottak Nyékről a megyeszékhelyre.¹⁰⁹ A 19-én elávozott kocsik egy részét más célra is igénybe vették. Egy hét eltelével keserűen állapították meg, hogy közülük 3 a mai napig sem tért haza. Ez már a megszállók parancsára végrehajtott intézkedés volt. Ezek sorába tartozott *Balassa József* nyéki bíró intézkedése is, amely ellen a helyi *mujsági földelken élők* panasszal eltek a megyénél. 1849 végén a katonai megszállás terheit, a beszállásokat, a fuvarokat — az említettek állítása szerint — a bíró kizárólag rájuk hárítja. A fő- és alispánt megárt panaszra *Horváth Mihály* helyettes alispán válaszolt. Ebben arra intette a bírót, hogy: „mídon az időszülte jogegyenlőség aránylagos teherviselést feltételez, kerülniök kell minden alkalmat és minden tettet, amely a volt kiváltságos osztály és az amúgy is könnyen lázadásra vezethető pórép közt az ingerültséget nevelheti.”¹¹⁰ Az az együttműködési készség ugyanis, amely a helyi közvéleményt jellemezte, véget ért. Az az egyetértés, amely például 1848 elején a nyéki „iskolaház” telkének cseréjével kapcsolatban az arisztokrata *Nádasdy Leopold* és a köznemesség között fennállt, majd az a lelkesedés, amely a nemzetőri összeírás jellemzője volt, alábbhagyott. A nemzeti törekvések sikerelensége felszínre hozta a megoldatlan szociális problémákat. A győztes fél érdeke azt kívánta, hogy a számára kisebb gondot jelentő szociális kérdések felé forduljon inkább a figyelem. Még évekkal a szabadságharc bukása után is nagy figyelemmel szentelt arra, hogy e két probléma ne találkozzék egymással. A *Bach-korszak*beli budai helytartói osztály pl. élénk érdeklődést tanúsított még a gondok gyanúba vehető szöszölőira is. *Diétrich József*, nyéki tanító is ennek köszönhette az íránta megnyilvánuló érdeklődését.¹¹¹ A nyéki előjáróság a gyanúsítást alaptalannak ítélte.

*

Nyék és Pettend birtokviszonyaiban a *jóbbágyfölszabadítás* változást szinte nem hozott. A falu zsellérekből álló népessége telek híján

(lehető, erdő) kirekesztődött. A helyi gazdálkodás meghatározói az arisztokrata tulajdonban maradt nagybirtok és a volt nemesség középbirtokai maradtak. Tovább éltek a jobbágyszabadítás előtti gazdálkodási formák, a kiesett korábbi munkaerőt komenciós cselédséggel pótolták. A hitelhez nehezebben jutó középbirtokok a korszerűbb gazdálkodás megvalósításához szükséges gépesítést élönmunkával pótolták. Munkacsúscok alkalmával napszámások foglalkoztatására is sort kerítettek. Megoldásként kínálkozott — a 19. század utolsó harmadában — a birtokok bérbe adása is. A község egyetlen arisztokrata földbirtokosát, gróf Nádasdy Lipótot, gazdasága saját kezben tartása jellemezte. Agárdot, Seregélyest is érintő birtokát tulajdonfákkal övezte, mintegy jelezve, hogy uradalma mindennemű jövedelmére igényt tart. A vadászatot is beleértve.

A jobbágyszabadítás nyomán kialakult új helyzethez a 100 és 1000 hold közötti helyi középbirtokok egy része művelésiág-változtatásával, de főleg az állattenyésztés föltuttatásával alkalmazkodott. A külterjes állattenyésztésben a legkevesebb ráfordítást igénylő, ugyanakkor legigénytelenebb jószágot, a juhok részesítették előnyben.¹¹² Jellemző, hogy a század halvanas éveiben a három és félezeret megközelítő helyi állatállomány 87⁰/₀-a birkából állt. Mellelte szinte jelentéktelennek tűnik a mindössze 123 darabból álló szarvasmarha-szám. Ebből 55 a magyartarka. A szarvasmarha-tartásban is előnybe részesült az istállózással szemben a ridegmarhatartás. Gyakori veszélyt jelentett a tenyésztésben a betegségek föllepése. 1875-ben pl. különösen Felső-Petend pusztán okozott kárt a száji- és körömfájás. A század utolsó évtizedeiben az állatállomány mennyiségi gyarapodásánál jelentősebb volt az összetételében bekövetkezett változás.¹¹³ A négyezret (4245) meghaladó állatszámra belüli az elsőseget megőrző juhok (1688 db) mellé föl-szeresre növekedett és meghaladta az összes állatállomány 30⁰/₀-át. Ezen belül a legjelentősebb tömeget (516 darabbal) már a piros-tarka képviselte. Az egyéb színesekkel együtt az állomány 82⁰/₀-át alkották. A magyar—erdélyi arány 20⁰/₀ alá szorulása jelzi mind az istállózó tenyésztés térhódítását, mind azt, hogy fokozatosan teret nyert a tejtermelésre történő áttérés. A ridegtartás csökkenése mellett a marhák igitázása is visszaesett. (Mutatóban maradt 4 db bivaly is.) Igaerőként a lovak térhódítása jellemző (324 db). Felfejlődően volt a kilencszázat megközelítő sertésállomány, bár ekkor még a juhállomány (1688 darabbal, az össz-állomány 40⁰/₀-ával) megőrizte vezető szerepét (a húsfőállítás tekintetében is).

A legnagyobb helyi földbirtokos (a nagybirtokok 23⁰/₀-ának gazdájaként) az állatállomány 22. a mezőgazdasági géppark 16⁰/₀-ának volt tulajdonosa.¹¹⁴ Gróf Nádasdy mellett Kenessey Lajos középbirtokos (a földek 15⁰/₀-ának tulajdonosa) az állatszám 23. a gépi felszerelések 15⁰/₀-ának volt birtokosa. A másik jelentős középbirtokos, Halász Gedeon (a földek 17⁰/₀-os részesedése mellett) az állatok 27. a gépek 10⁰/₀-ának tulajdonosa. E három birtokos a helyi nagybirtok több mint felét mondhatta magának. Birtokukban volt az állatállomány 70. a géppark 40⁰/₀-a. Ha azonban a gépparkon belül az összesítást is figyelembe

vesszük (lokomobil, járgány, cseplőszekrény, vetőgép birtoklása szempontjából), akkor a mérleg Halász Gedeon javára billen. Övé volt a legjobban gépesített gazdaság. Az állatállományában pedig azt kell elkönyvelnünk, hogy az előbbi nagy arány mögött a juhok nagy tömege (állatainak 80⁰/₀-a) húzódt meg.

Az extenzív gazdálkodásról az intenzív felé történő elmozdulást a középbirtokok jelentős része nem tudta megvalósítani. Erre, a már említett birtokok mellett, — több-kevesebb sikerrel — csak Dániel Lászlóné (180 kat. hold), Kalksokovics Sándor örököse (75 kat. hold), Kenessey Lajosné (412 kat. hold), Kiss Karolin (248 kat. hold), Mérely Miklósné (223 kat. hold), Sárközy Kázmér (167 kat. hold), Szegeshelmi Stegl Szerajfné (236 kat. hold), Tóth Péter (198 kat. hold), Vörösmarty Bertalan (143 kat. hold), Singer Albert (129 kat. hold) saját kezelésben tartott tulajdonukkal mertek vállalkozni. Az 1893-as adatok szerint 4126 kat. hold kiterjedésű középbirtoknak 38⁰/₀-a birtokukban hasznosult.¹¹⁵ Huszár Ágostonné, Kenessey Kálmán, Sárközy Aurél, Véghegyi Zsigmond, a budapesti Református Gimnázium és a Balassa Lajos alapítvány, továbbá Halász Gedeon jól felszerelt gazdasága is birtokuk kezén volt. Az egyetlen helyi arisztokrata, gróf Nádasdy Ferenc 1614 kat. holdjával (a helység legnagyobb birtokosaként) gazdaságát saját kezében tartotta.

A század legvégén (1895) Kápolnásnyék-Pettenden 12 nagybirtokost tartottak nyilván.¹¹⁶ A legszembetűnőbb az ezer holdon felüli birtokok számának megháromszorozódása. Nádasdy Ferenc gróf megőrizte birtokállományát. Fölzárkózott nyomába Halász Gedeon, aki birtokát több mint kétszeresre, 1235 kat. holdra, növelte. Kenessey Lajos pedig ezer hold fölött Dániel Lászlóné földjének birtoka által jutott. (1092 kat. holdon gazdálkodott.) A korábbiak közül megőrizte birtokát Kenessey Lajos (változatlan terjedelemben); a megözvegyült Mérey Miklósné (Kiss Karolinnal közösen, eredeti nagyságban); Sárközy Aurél (birtokát kétszeresre növelve), főispánként; a Vörösmarty Bertalan örököse lépő Vértessy örökösei (a korábbiánál négyszerre nagyobb birtokkal), a Református Gimnázium és a Balassa alapítvány. Új tulajdonosként tűnt föl Hubay György (Kalksokovics Sándor örököseként); Luczbenbacher Ott Karoly, mint Sárközy Kázmér és Huszár Ágostonné birtokának birtója; fia és Jolán tulajdonának birtója; Spitzner Simon, aki a Véghegyi örökösek földje egy részének és a budapesti Református Gimnáziumnak haszonbirtója; Szentápoly Mihály tulajdonosként és a Szűcs örökösek tulajdonának birtójaként. A század utolsó évtizedének jellegzetessége a birtokai rendszer további kiszélesedése. A 3171 kat. hold kiterjedésű középbirtok állományának ekkor már több mint a fele birtokos volt adva. Ugyanekkor 3940 kat. hold három, ezer hold fölötti, birtokos kezében összpontosult. A község földjeinek több mint a fele.

A nagybirtokokon 1900-ban 6 mezőgazdasági tisztviselőt foglalkoztattak. Irányításuk alatt 308 mezőgazdasági cseléd dolgozott. Öt évvel korábban valamivel kevesebb a cselédok száma: 266 főnyi.¹¹⁷ Az akkori megoszlás szerint a három 1000 hold fölötti birtok 121 cselédet foglalkoztatott.¹¹⁸ A cselédok 45⁰/₀-át a gépparkot birtokosok tartották.

birtokokon 145 a cselédek létszáma. Az ezer holdasoknál 32,5, a 100 holdon felülieknél 22 kat. hold munkálása jutott egy-egy cselédre. Nekik a keresők létszámának kétszeresét kitevő eltartott soráról kellett gondoskodniok. Náluknál még elcsettebb réteget alkottak (113 keresővel) a falu *mezőgazdasági munkásai*.¹¹⁶ Foglalkoztatásuk rövidebb tartamú zútluk fiatalkoriakát (1900-ben kilence) is alkalmazták, a felnőttéknél kott saját házában. Valamivel kedvezőbb körülmények jellemezték a 12 főnyi *kisbirtokos-napszamos* réteget. Amnyiban igen, hogy csekély föld-mennyiség birtokában voltak. De annyiban megegyeztek a nincstelenek-művelésben nyújtott segítség (pl. igaerő) fejében is teljesíteniók kellett. A 9 főnyi segítő családtag ebben is közreműködött. *Kisbirtokos* 10 hold fölötti) birtokosok többségükben az alsó határ közelében helyezkedtek el a birtoknagság szempontjából. A nagybirtokok árnyékában, daságuk ellátása állt tevékenységük középpontjában. A falu életében köztük kerütek ki a század betvenes éveitől tevékenykedő *Vörösmartty* *Gazdakör* tagjai, szűkebb körükből a község vezetői és a keresetleny egyházak világi előjárói. A tisztségeket mersékel díjazás mellett, illetve térítés nélkül látták el.

A múlt század nyolcvanas éveinek közepén a község élén *Karsai János* bíró állt.¹¹⁷ (Javadalmazása évi 120 korona volt.) *Pénzes János* (a helyi perpatvarok intézésére hivatott) törvénybíró munkájáért fizetést nem kapott. A pénzárnoki teendőket *Kutassy Endre* (100 korona éves díjazás mellett), a közgyámi feladatokat *Szénassy Mihály* látta el. A jegyző fizetés évi 600 korona, a körorvosi 108 K 30 kr. volt. A segéd-és kezelőszemélyzelle sorolt innok (1889-től segédjegyző), az állatorvos-ra, illetve 1 felévre alkalmazott, éjfélior tartozott a községhezazá sze-mélyzetéhez. (Ez utóbbi kategóriába tartozók a község szegényebb réte-géből kerültek ki.) A nyolcvanas évek végén (1888—1890) a törvénybírói tiszlet *Farragó József*, töltötte be, az esküdti tisztségeket pedig *Vértessy Lajos*, *Deutsch Mór* és *Sebők Miklós* látták el.¹²¹

A község életét alapvetően meghatározó mezőgazdaság és a benne foglalkoztatottak tömege mellett 122 személyt az ipar foglalkoztatott.¹²² E kategória tagjai szinte kivétel nélkül helyi szükségletet kielégítő te-vékenységet folytattak. A legnépesebb közülük a ruházati iparba sorol-tak láborra. Ezen belül is a szabóké (14 volt belőlük). Utánuk (az e ka-tegóriában szerepeltelet) cipészek és csizmadiaák következtek. 16-os lét-számmal. Végül 7 egyéb szerepelt a 40 keresőt feltüntető csoportban. A másik számbelileg jelentős csoport a vas- és fémparban foglalkozia-menő forgalmából adódóan jelentős volt a vendéglátóiparban szereplők (14 fő) száma. Kétfégyü az élelmiszeriparban nyújtántartottak száma (10) is. Benne 5 hentes- és mészáros, 4 sütő (pék) és 1 egyéb foglalko-

zást kereső szerepelt. A felsoroltakon kívül 4 asztalos, 3 bőriparos, (toll-, sörte- és szőrgyűjtő), 1 papriparos, 2 kőműves és 2 ács található az ipari keresők között. Közülük 49 önállóként, kilencen segítő családtag-ként, 37-en segédként, illetve munkásként, 16-an tanonként és 8-an szolgáknak tevékenykedtek. Ide sorolták a 3 iparban foglalkoztatott tiszviselőt is.

Kápolnás-Nyék-Pettend lélekszáma a századfordulón 2028 fő.¹²³ A lakosság 99⁰/₀-ban magyar. Kereken 1⁰/₀-ot alkotott a más nemzeli-ségű lakosság, akik közül 10 volt a német, 8 a szlovák, 1 a horvát és 1 egyéb származású, illetve anyanyelvű. Fél évszázad alatt jelentős mó-dosulás történt a község *felekezeti megoszlásában*. A római katolikus népesség 55⁰/₀-os arányával abszolút többségre tett szert. Az 1124 ka-tolikus mellett 762-re, csaknem egyharmadra (37,6⁰/₀) esett vissza a századközépi református többség. Ennek konkrét okai nem ismertek. Feltehetően, hogy más — hasonló összetételt mutató, illetve arány-módosuláson átesett, Fejér megyei községekhez hasonlóan — itt is, alap-vetően, a beköltöző és mind népesebbé váló uradalmi cselédségnek volt szerepe az arányok módosulásában. A két nagy felekezeten kívül 20 evangélikus és 1 unitárius vallású személyt mutattak ki a községben. Figyelemre méltó viszont a 6⁰/₀-ot elérő izraelita felekezet jelenléte. A zsidóság meglepedése, illetve érvényesülése a község kedvező földrajzi fekvésének, a nullszázadi emancipációjuknak tulajdonítható. Az előbbi a gazdasági megerősödésükkel, az utóbbi gazdasági és közéleti térhódítá-sukat tette lehetővé. Helyben is. A századvégen Nyék a környéken lakó zsidóságnak anyae gyházává (anyakönyvező helyévé) vált. Az ekkor már több mint százéves múltú református anyae gyház mellé főizákrózik a római katolikus egyház is. (Bár az anyakönyvezés még sokáig Velen-cén történik, templomépítésre pedig csak századunkban került sor.) A kis létszámú evangélikusság a lordasi anyae gyházához tartozott. Mind a négy felekezet küllön-küllön 1-1 oszállyal működő elemi iskolát tartott fenn.¹²⁴ Valamennyi egyházban a hibuzgalmi tevékenység mellett kul-turális nevelő tevékenység folyt. A szociális munkának pedig több év-tizedes hagyománya volt.¹²⁵

Már a múlt század hatvannas éveiben *Segély Egyület* alakult a köz-ségben, amely válllozó nagyságú, de évtizedek alatt gyarapodó tagság-gal rendelkezett. (A nyolcvanas években 350 körüli létszámmal.) A szá-zadfordulón — a község gondoskodása mellett — a „*Kégl-alapból*” is történt segélyezés. Egyébként visszatérő forrásként szerepeltek a köz-ségben tartott rendezvények, farsangi bálok bevételei, amelyek túlnyo-mó részben jótékonsági célokat szolgáltak. A rendezvényekről szóló beszámolók időnként helyet kaptak a megyei sajtóban is.

Egyes helyi egyesületek nemcsak bizonyos érdeklődési, foglalkozási megoszlás alapján szerveződtek (mint például az *Olaszokör*, a század betvenes éveiben), hanem kifejezetten a község szociális rétegezettségét szem előtt tartva is. Az *Olaszokör* (a nyolcvanas évek elején) a „*Nyék-Velencei Vegyes Ipartársulat*” létrejötte követte. Válllozó taglétszáma és viszonylag szűk tagsága (amit a községközti szervezés tanúsít) összefogá-sa tette lehetővé, hogy a helybeli iparosok ne csak érdekük védelmére, hanem ezen túlmutató közművelődési feladatok megoldására is vállal-

21⁰/₀-át birtokolták. Ezen 43 kereső oszlozik oly módon, hogy 17 és 10 és 100 hold közé eső birtokok, illetve bérlok száma. A 10 hold alattiaké (1 kertéssel együtt) 26. (A besegítő családtagok száma 5 fő.)¹³⁶ Figyelemre méltó, hogy egy évtized alatt a 100 hold alattiak száma (segítő családtagjaik nélkül) 43-re emelkedett, a korábbi 23-ról. Méginkább figyelmet érdemel az a körülmény, hogy a mondottak között a 10 holdon aluliak megkétszereződtek. (12 helyett ekkor 25 a számuk.) Ez a körülmény, a nagybirtokok terjedelmének szinte változatlan fennmaradása mellett, jelenti mind a 100 hold alattiak körében végbement változást, mind a 10 hold alattiak közötti birtokelapírozódást. Változás állt be az *agrárproletáriátus* soraiban is. A cselédek száma visszaesett (308-ról 251-re), viszont a mezőgazdasági munkásoké valamelyest emelkedett (106-ról 113-ra). Ugyanekkor megnőtt a gyermekmunka iránti kereslet: az 1900. évi háromszorosára. A mezőgazdasági munkások 28⁰/₀-a 16 éven aluli, 1910-ben. (Arányában viszont 50⁰/₀-kal nő — ha abszolút számban szerény mértékben is — a saját házzal rendelkező mezőgazdasági munkások száma: 8-ról 13-ra.)

1900 és 1910 között a községből 210-en vándoroltak el.¹³⁷ Ez a szám az 1910. évi lelekről 10⁰/₀-a. Az *elvándorlás* alapvető oka a munkalkalmak hiánya, a község népességeltartó erejének csökkenése. A hosszabb vagy rövidebb időtartamú foglalkoztatás mértékét mindenkor a nagybirtokok munkaerőigénye szabta meg. A szentermelésre berendezkedett birtokok, mérsékelt ráfordítást igénylő beruházások mellett, az élmunka intenzitásának emelésével törekedtek hasznuk növelésére. Ennek közvetlen következményét a helyi agrárproletariátus viselte. Míg a nagybirtokon foglalkoztatott cselédség helyben maradását a lakás, a hosszabb munkaviszony, az elvándorlás megakadályozását is megelőző komenció, az illetményföld biztosította; addig a nincstelen (legtöbbször tötte. Járási átlagok szerint pl. 1909-ben a napszámber (férfi esetében) nem érte el a 2 koronát, míg a gyerekeké az 1 koronát sem.¹³⁸ A munkában töltött napjaik száma alig haladták meg (átlagosan) az évi 200, gyerekek esetében a 175 napot. (A nők javadalmazása és foglalkoztatási időtartama a két kategória közé esett.) Becsült adatok alapján: a férfi napszámos éves keresete alig haladta meg a 400, a női a 250, a gyermeké a 160 koronát. (Az a statisztika, amely az 1908-as esztendőben a község által támogatott 2 szegényről és négy 7—14 éves gyerekről tesz említést, a patronáltak számáról és nem a tényleges helyzetről tájékoztat.)

A község népességének (eltartottjaival) közel egyötödét kitevő mezőgazdasági munkásság körében az elégedetlenség már a század első felében felszínre tört. 1901 nyarán *Mérey Sarolta*, helyi birtokos, főként *Fehérvári Márton* nevű aratógazdát, aki — szerintem — nemcsak munkáját végezte hanyagul, hanem még izgatott is munkaadója ellen. Fehérvári Márton az 1898. évi II. tc. 63. §-a alapján 3 napi elzárásra és 10 korona pénzbüntetésre ítélték.¹³⁹ Az elégedetlenség okainak felszámolására és a szerelmek nyilvánosságának biztosításában részt vállalt a korabeli szocialista sajtó. A Népszava 1902. október 25-i száma a helybeli oktatás hiányosságai kapcsán támadja a közjogi vitába bo-

nyolódott (önálló honvédséget követelő) honi politikai vezetést. „Iskola helyett kaszárnya, ez jellemzi a magyar állapotokat” — írta a lap. Nyék-Pettenden „150 gyerek nélküli az oktatást, mert a községben nincs iskola. Ez csak a 3 kilométerre fekvő faluban található. Nincsen a magyar államnak néhány száz koronája iskolára, de kész 25 milliót kidobni, hogy több katona legyen a nagy parádékra.” Ettől kezdve fokozott figyelemmel kísérik a sajtó, de mindennekellát a Népszava tevékenységét. 1904 februárjában pedig nyilvántartásba veszék azokat a helybeli mezőgazdasági munkásokat, akik ingyenesen kapják a lapot.¹⁴⁰ *Braun Mihály*, *új. Marczai István*, *új. Faragó János*, *Nyíltos Pál*, *S. Tóth János*, *Németh János* és *Bakos István* tartozott a kedvezményezettek körébe. A dunántúli nagy aratósztrájkok időszakában (1906. május 3-án) a várható helyi események megelőzése céljából a *Széchenyi Szövetség* egyetemista fiataljait küldte a községbe. Ok gyűlés keretében emeltek szót a szocialisták szervezkedése, illetve a szocialista tanítások ellen. Az első világháborút megelőző utolsó választáskor pedig — a *választójog* kiterjesztése ellenére — mindössze 71 munkás rendelkezett választójoggal a községben.¹⁴¹ Az összes választásra jogosultak száma 167 volt, ami alig haladta meg a felnőtt népesség 10⁰/₀-át. A jogosultakon belüli megoszlás aránya pedig fordítottja volt a község szociális összetételének.

A község tényleges irányítói a *képviselő-testület* legtöbb adót fizető (virilitista) tagjai voltak. Nagyobb részük a testület ülésén személyesen nem vett részt, hanem képviseltették magukat. A testületi tagsághoz szükséges jogcím elnyerésének megállapításakor az értelmiségi szabadfoglalkozásúak (okl. ügyvéd, okl. gazdasz) adójának *kétszeresét* vették alapul. 1901-ben a képviselő-testület *virilitista* tagjai a következők voltak.¹⁴²

1. Gr. Nádasdy Ferenc (képviseelője: Baly Kálmán), adója	5819 K 89 f.
2. Halász Gedeon adója	2813 K 30 f.
3. Kennessey Kálmán (okl. ügyvéd, adója kétszeresen sz.)	2744 K 36 f.
4. Luchzenbacher Miklós	2403 K 87 f.
5. Kennessey Lajos	2374 K 92 f.
6. Mérey Miklósné (képviseelője: Kremnitzky Ferenc)	2374 K 92 f.
7. Vértessy József (okl. ügyvéd, kétszeres adója)	1728 K 07 f.
8. Vértessy Lajos (okl. gazdasz, kétszeres adója)	1579 K 03 f.
9. Veghely Zsigmond örökösei (Képv.: Friedrich Rezső)	1574 K 03 f.
10. Bpesti Ref. Gimnázium (Képv.: dr. Kiss Károly)	1405 K 48 f.
11. Huszár Agostné (Képviseelője: Huszár Agost)	1317 K 34 f.
12. özv. Dániel Lászlóné (Képv.: Kennessey Lajos)	1110 K 93 f.

Pótlagok:
Balassa Lajos alapítványa
Vörösmarty Ida

843 K 67 f.
739 K 28 f.

A kétszeresen számított adókat a *ténylegesre* leszállítva kerekken 25 000 K a virilitisták 1901. évi adója. Számított — és csak megközelítő pontosságú — adatok alapján ez a község adóterheinek mintegy 50⁰/₀-át képviselte. Az adózási arányok úgy alakultak, hogy a község területének mint a határ 20⁰/₀-án gazdálkodó 100 hold alattiak. A terhek egy főre vetített arányát tekintve (1908-ban 30.90 K) Kápolnásnyék a legjobban megadóztatott községek közé tartozott; ott 25⁰/₀-kal haladta meg az 1 lakosra jutó összege a járásra jellemző átlagot.¹⁴³

Az 1908. évi községi pótladó kivételének alapjául szolgáló állami adó összege 371,5 K volt. Ezzel 8485 K (az állami adó 22,30%-ának megfelelő) pótladót veteltek ki.¹⁴² Ez szorosan vett községi célokat szolgált. Mértékét a képviselő-testület állapította meg. Mindezt összevontva, a községi pótladó és más közhatalok is fi-gyelembe véve a község lakóira nehezedő terhek végösszege 62 710 korona volt. Így alakult ki — a már említett —, egy főre eső 30,90 K átlag.

A község összes bevétele ekkor 9096 K, amelynek legjelentősebb tétele (8401 K) közigazgatási eredetű. Mellette jelentősen szerepelt az ingatlanokból (188 K) és az üzemből (265 K) származó bevétel. Az ehhez járuló — közmunkavállalásból származó — bevétellel növelt összeg alkotta a község összes jövedelmét. A kiadások között — a bevételhez hasonlóan — a közigazgatási és közüzemmel, a legnagyobbat (5029 K) tételt. Mellette légszámtevőből a közlekedésre (utak, hidak, átvezetők, stb. fenntartására) fordított (911 K) összeg. Vele csaknem azonos (900 K) a közművelődésre történt előirányzat. A község-szűgyűgyre 788 koronát szántak. A kiadások főösszege: 9013 K volt. A községnek ekkor adóssága nem volt.

Kápolnásnyék az évtized végén a járás (Aba és Lovasberény után) harmadik legjelentősebb községe. A községi alapok koronában kifejezett összege, értéke: 10 519, amelyhez még a község által kezelt 448 korona értékű idegen alap tartozott. (Kápolnásnyék a járásbeli községi alapok közel 90%-ának bitokosa volt.) A községi vagygon összetételében az ingatlanké (6600 K értékben) a meghatározó szerep. E mellett — a község földbitokviszonyaival összhangban — mindössze 2 kat. hold állt községi tulajdonban. (Kataszteri tiszta jövedelme 14 aranykorona, becsült forgalmi értéke pedig 2200 K.) Kápolnásnyék a székesfehérvári járás azon kevés számú községe közé tartozott, ahol nemcsak a községi földtulajdon volt minimális, de mind a volt úrbéres, mind a közbirtokossági vagygon ismeretlen.¹⁴³

A birtokmegosztás, illetve a közhatalviselés aránytalan megosztásából származó problémák mellé századunk második évtizedében a háború okozta gondok nehezedtek a község lakosságára. A falu felnőtt férfilakosság több mint 60%-a (mintegy 400 személy) katonai, illetve frontszolgálatot teljesített.¹⁴⁴ A bevonultak együtide (78 fő) hősi halált halt, 14 hadövezet és 24 árvát hagyva maguk után. Míg a fronton a megsemmisítés, itthon a nélkülözés veszélye fenyegette a munkából hiányzó férfi munkaerőt az asszonyoknak (és részben a gyerekeknek) kellett pótolniuk. Nekik kellett megküdeniük a közellátás hiányosságai, az egyre brutálisabbá váló rekrutációsokkal, s amíg birták, a kényszer, illetve (igával) az ötszáz napot meghaladó közmunka kötelezettséggel, a pénz elértéktelenedéséből származó nehézségekkel. A hadisegélyek elégtelenségéből és elmaradásból adódó gondokkal. A háború utolsó éveiben szinte egyöntetű volt a vélemény mind a hosszas és súlyos következményekkel járó vérontás eltelésében, mind a háborúból történő kibontakozás helyi teendőivel kapcsolatban.

1918. november 16-án — a népköztársaság kikiáltásának napján Vágó István járt a községben.¹⁴⁵ Ekkor vette kezdetét a helyi szociáldemokraták szervezkedése, amely a század elejei elégedetlenkedők sorából nyerte tagságát. Tíz nappal később a mezőgazdasági proletárok mellé a kisgazdák és szellemi dolgozók is fűlsorakoztak.¹⁴⁶ A községhez tanács-temetőben tartott gyűlésükön, Hadas Kálmán helyzetértékelését meghallgatva, úgy döntöttek, hogy valamilyen belépnek a szociáldemokraták

pártba. (Együttal csatlakoztak a Népszava előfizetőinek táborához.) Az események felgyorsultak és a kövelelések radikálisabbá váltak a katonák hazatérte következtében.

A frontot megjárt földkövetelők mind a Nemzeti Tanács, mind a községi előjáróság intézkedéseivel elégedetlenek voltak. Az igények meghaladták e szervek lehetőségét és hatáskörét. A pesti hatalomátvétel híre pedig Nyéken is új hatalmat teremtett. A helyi direktórium tagjaként Friedrich István, Molnár János és Dávid János neve ismert. A kommun bukását követően — 1919 augusztusában — Kápolnásnyék román megszállás alá került. A minimális — szakasznyi — erejű megszállók földadata mindenképp a vasúti szállítások biztosítása volt. Szep-tember folyamán — 22-e körüli napokban — ugyanis több szerezvény haladt át a helyi vasútállomáson. Ezek — a korabeli források alapján — rablott holmikkal megrakva¹⁴⁸ távoztak. A korábbi községi vezetés a román megszállás időszakában regenerálódott.

*

Az időlegesen román megszállás alá került községben a helyi előjáróság által finanszírozott rendőrség feladata volt a közrend és biztonság fenntartása. Hatékonyasága nem, csak költségei ismeretesek. Ezek élelmészre fordítandó összegek (1000 K-ról volt szó), amelynek fölhasználását a megyei törvényhatóság október elején hagyta jóvá. Az állomány erősítésére, vagy a megszállás tartósságára utalhatott a jóváhagyás záradéka: amennyiben ez összeg kevésnek bizonyul, az előjáróság kérje újabb összeg megszavazását.¹⁴⁹ Néhány héttel e bátorítás után megkezdődött a románok visszahúzóda, majd november közepén Horthy Miklós nemzeti hadseregének átvonulása Budapest irányába. A hadsereg ellátása (élelmész) a helyi lakosságra hárult, és 1919 és 1920 fordulóján „országos” mozgalomná vált. Kápolnásnyéknek is, — más községekhez hasonlóan — hozzá kellett járulnia a Magyar Nemzeti Hadsereg élelmészéhez. 1920 tavaszáról ismert adat alapján a község 19 és fél tonna terménnyel vett részt a hadsereg ellátásában.¹⁵⁰

Az új rend stabilizálása hosszabb időt igényelt. A hatalomra jutott kurzus a megbuktatott diktatúra helyi vezetői, szervezői és szimpatizánsai ellen fordult. A szociális és faji (zsidó ellenes) szempontú atrocitások a békekötést követően tematikailag bővültek. Keresztény mellett mind nagyobb hangsúlyt kapott a nemzeti jelleg hangsúlyozása. A katonai elhárítás figyelme a megye egyik „zsidófélszék”-nek nyilvánított Kápolnásnyék felé fordult.¹⁵¹ Az odaérkező és bevásárlást végző pestiek — az elhárítás szerint — a nép között a mai államrend ellen izgatnak. „Néhány személy felügyelet alá helyezését és a címükre érkező posta cenzúrázását tartották szükségesnek.”¹⁵² (Ez utóbbi kapcsán röpcédulák érkezésétől tartanak.) A felizzított légkörben a községkészen — előőgrat igénylésével kapcsolatban — tetlegességre került sor.¹⁵³ Ezt követően a körörsz, dr. Spát Mór ellen — kötelesség mulasztására hivatkozással, de antiszemita felhanggal — sorozatos följelentések történtek.¹⁵⁴ Még két évvel később is, Sebes Lipót ny. ezredessé történő előléptetése vált ki tiltakozást a helyi lakosság egy részében.¹⁵⁵

„Egyetlen ember, egyáltalán nem egy pár tüzértől, hanem a gyűlöleten részt vevő velenceieket. A gyűlöletből hazafelé tartó tömeg. Le a buzsínnyokkal!” kiáltások mellett vonult végig az utcákon.¹⁵⁶ A tüntetők között fölismerték a kommunistaként nyilvánított József Istvánt. Csereki kortársainál azt állították, hogy a kommunon alatti helyi vezetőkbe kerültek ki. Közlött volt Pap Ábel és Riedl János. (Az utóbbinak a kommunon alatti magatartásának miatt választójoga sem volt).¹⁵⁷

A retorikák alkalmazása mellett a hatalom képviselői részéről széles körű propagandamunka és aktív szervezkedés folyt a rendszerváltással szemben. A kádári rendszer ellenes mozgalmak visszaszervezése és támogatása kulcsfontosságú volt a rendszer megdöntésében. Trianon oltái és következményei, a Tanácsköztársaság vezetőinek és önkénteseinek sorsának felidézése, a harci tevékenységük értékelése, a harci hősiesség kiemelése, a harcok leírása, a harci emlékek megőrzése, a nők és a fiatalok megmentése (a „vitézek”) összefoglalása, rendeltetésük meghatározása, az új nemzeti identitás kialakítása, illetve támogatása) a legfontosabb cél. A nemzeti történelmet a hivatalos szervek, a Kádár-rendszer jellegzetes eszközei között a köznevelési rendszernek a legjelentősebb szerepe volt. Az iskolában folyó nevelési munka során a nemzeti szellemiség átadására törekedtek. Az iskolai tantervben a történelem tantárgyban a magyar történelem tanítását helyezték előtérbe. Az iskolában folyó nevelési munka során a nemzeti szellemiség átadására törekedtek. Az iskolai tantervben a történelem tantárgyban a magyar történelem tanítását helyezték előtérbe.

A hivatalos törekvések, illetve intézkedések sorából különösen egyet várt a község felnőtt lakossága, a hűretet jártak tömege: az ígért *föld-reform* megvalósítását. A fokozódó ütemű penzromlás, a korona elértéktelenedése a jelenükbe vetett bizalmuk ingatta meg, a várt földosztás a jövőbeli bizakodásukat volt hivatva megerősíteni. A *Nagyatádi-féle reform* keretében 1921 tavaszán Kápolnásnyéken is megmozdult a föld. Szabad egyezkedés keretében mindennek előt házhelyek juttatásáról volt szó. A sort *Halász Gedeon* nagybirtokos nyitotta meg, aki 52 házhelyet, egyenként 600 négyyszögletes parcellákban adott át a reform céljaira.¹⁰⁰ Az értékesítési ár körüli problémák miatt 1921 áprilisában csak 12 igénylővel kötött megállapodást. Csaknem a parcellázással egy időben a nagybirtokosok 23 igénylő között 27 kat. hold kukoricaföldet mértek ki. A vontatottan induló és évekre elhúzódó reform keretében összesen 37 kat. hold terjedelmű házhelyet és 521 kat. holdnyi szártőföldet osztottak ki.¹⁰² Ez azt jelentette, hogy a helyi birtokoknak mindössze 90/100-ka cserélt gazdát.

A húszas évek közepén a község hétvezet holdat megalapító határából közel húszet (4879) kat. hold volt 100 hold fölötti birtokok tulajdonában. A 12 nagy-

lők tulajdonába. Az 1935—1945 közötti évtized jellemzője, hogy szinte kizárólagossá váltak a közép- (300—500 kál. hold közötti) birtokok, miközben a kisbirtokok területe közel 500 kál. holddal gyarapodott. A birtokok között pedig az 1—5 hold közöttiek érték az összes tulajdonosok felet. A község 1945-öt úgy érte meg, hogy mezőgazdasági keresőknek 630,0-ra mezőgazdasági munkás és cseléd volt.¹²⁸ Az ötszáz föl megközelítő (493 fős) agrárproletariátusból (gazdasági cselédként) csak 193-nak adott állando munkahely, míg a többiek időszakai (alkalmi) munkából éltek. A negyvenes évek elején az 1193 helyi keresőből 782 (65,5%) a mezőgazdaságból élt, oly módon, hogy ez utóbbi kategórián belül 300 főnek, azaz több mint 1/3-uknak, rendszeres keresete nem volt.¹²⁹

Négy évtized alatt a mezőgazdaságban használt gépi eszközök felszereltsi tartarak száma csaknem megkétszereződött.¹³⁰ A motoros erő-, illetve munkagépek száma közel háromszorosra (88 db-ra) emelkedett. Megjelent a traktor is, 12 darabból. A föld megmunkálása mellett más munkafázisokban is gépesítés történt. Mindenképp a nagybirtokokon. A vető-, iltető-, illetve a kapálógépek száma meghaladta a 250-et. Az arató- és terménybetakarító, a cseplő- és osztályozógépek száma 70 volt. A korábbi 14 szecskavágót 182 db terményelőkészítő-gép váltotta föl. Főként néhány trégyázó gép is (6 db). Szélesebb körben hódított a bor-, illetve gyümölcsfeldolgozó gépek sora (149 darabból). Megjelentek a tejfeldolgozó gépek (20 db), és kezdett venni a felületük alkalmazása.

Állattartomány tekintetében vezető szerephez jutott a sertés, 2416 darabból, 17 ketharmadában zsírsertésekkel. A korábban elemezőben riválisként szereplő juhok vesztették jelentőségükből. Számuk 530-ra esett vissza. (Hús- kivételével mind gyapjútermelő) A lábaszöszögek közül a szarvasmarha-állomány megartotta a korábbi számát (1205 db), összetételében azonban 250 darab szimmendivel és az egyéb piros-farka állománnyal (együttessen 1063 jószággal) előre tört, illetve a tejtermelőket hegymondóval váltotta meg. A lovak megőrizték vezető tekintélyben arányukát a baromfiállomány. (A 14 087 db-ból 11 908 a tyúkféle, 224 a pulyka, 555 a lúd és 919 a kacsaik száma) 1935-ben 481 galambot veltek számba. A mehesállatokból 310-et tartottak nyilván.

A százévfordulóhoz képest megháromszorozódott a község gyümölcsfáinak száma.¹³¹ Legjelentősebb gyarapodás az őszibarackosokban történt. A gyümölcsfák csaknem 40%-át alkotják, ami az 1895-ös helyzettel közel húszszorosát (10 404 db) jelentette. A második helyet elfoglaló almafák száma viszont mintegy 10%-kal visszaesett. (3103 volt belőlük.) Felére csökkent az eperfák (379 db) száma és azonosan a gyarapodás volt. Arányát érzékelteti, hogy a megyében ez az 1895. évi állomány megkétszereződött. Nyéken háromszoros a növekedés.

A harmincas években a Felső-Dunántúli Mezőgazdasági Címliár Kápolnásnyéket a tengerit, a lucernamagot, moharmagot, téli almát termelő községek között tartotta nyilván.¹³² Állattenyésztés szempontjából a hazai piros-farka szarvasmarhát, a meleyerű lovat, a zsírsertést, a hússertést, a tyúkot, a kacsaik tenyésztő, kacsahízlatással foglalkozó és tejtermelő községek közé sorolták Kápolnásnyéket. A helységben ekkor magánkészenben lévő fűszkola is tevékenykedett.

termelői, magántulajdonosok, illetve Meeser Endre pettendi gazdasága, Margus 118-as Hungady Ferenc gróf, egyéb fajtái Hattenberger Samu pettendi gazdasága és Szalczgruber József bergadása. Az arptenemesztéssel különösen Nyeki Béla foglalkozott. Az „aranyozón” tengeritbel a pettendi Szalczgruber gazdaság, Fleishmannal a szintén pettendi Hattenberger Samu, a korai lehrrel gróf Hunyady Ferenc gazdasága. Itt jegyezzük meg, hogy 3 kápolnásnyéki övize Pettend nevet: a „Pettendi”, a „Pettendi aranyozón” és a „Pettendi lofogót”.

Állattenyésztésben a limonéval Várocz László uradalma, tejtermelésben Hungady Ferenc gróf gazdasága tűnt ki.¹³³ Luczchenbacher Miklós pettendi gazdaságban méntelep működött. Hattenberger Samu, ugyanott, hússertést és zsírsertést tenyésztett. Hungady gróf pedig Nyéken juhtenyésztéssel is foglalkozott. A pettendi Szalczgruber tyúkok, pulykák tenyésztését üzte.

A 100 hold alatti gazdaságok tevékenysége — névhez kötötten — ismeretlen. A harmincas évek elején Balassa Andráknak 22, dr. Balassa Lászlónak (Budapest) 50, Botka Árpádnak 60, Botka Bélának és Gézának szintén 60, dr. Friedrich Endrenék (Budapest) 30, Kremiczky Ferencnek 45, a Református Egyháznak 80, Salamon Gézának 25 és Tyákó Maténak 60 kál. holdja volt a községben. Földhasonlóként Csapo János 40 holdat birtokolt a pápai Református Kollégiumtól.¹³⁴

Az iparral foglalkozók száma a két világháború közötti időben lényegesen módosult. 1920-ban még 147, 1930-ban 167, 1941-ben 120 személyt tartottak nyilván.¹³⁵ Önállóként tevékenykedett több 84, majd 81 és végül 65 személy. A tanoncok és egyéb segédszemélyzet létszáma 61, 81 és 55 fő. Az 1941. évi 1193 keresőnek akkor 10,6%-a az iparban dolgozott. A keresőkön belül emelkedett a tanoncként, segédként, foglalkoztatottak aránya. Ez 1930-ban eléri a keresők felet, 1941-ben pedig megközelíti azt. A húszas, illetve harmincas évek második felében bekövetkezett viszonylagos gazdasági stabilitás megnövelte az utánpótlást; miközben a válság éveit, a gyáripar versenye a kézművesekkel, visszavetették az önálló mesterek számát, akik a tanoncok és segédék zömét foglalkoztatták. Az ipart őrök körében beszűkült az önállónak válás lehetősége az évtizedek fordulóján. A mezőgazdasági létbizonytalansággal küzdők tömege mellé a perspektíva nélkül maradt iparosok rétege csatlakozott. A létbizonytalanság által érintettek köre bővült, szélesedett a szélsőséges nézetek belogadása, alkalmas egyének táborra.

Az 1920/1930-as évek fordulóján a községben 55 iparost és 20 kereskedőt tartottak nyilván, az iparosoknál 21, a kereskedőknél 7 szakmában.¹³⁶ Az iparosok között géplakatosok (Mittelmayer Ernő, motorszerelő és autógén hegesztő), kárpitos és kocsifényező (Fügl Dező), kávéház tulajdonos (Füredi Andor óras és ékszerész (Dreier József) is szerepelt. Kellen (Hürster Sándor és Stettler Ferenc) voltak a cipőkereskedők és ugyanannyian (új, Deutsch Miksa és Fleischner Gyula) a fahéreskedők. Gabona- és termény-kereskedéssel új, Bauml Vendel és Gross Győző, tűzélőanyag-kereskedéssel Riez Dező és Tursu (Ludman Pál) foglalkozott. A cukrászat és a cukorkafakereskedelemből folytatja Karsay Ferenc volt. A községben lévő két malom közül az 1922-ben épített tulajdonosa Müller Mihály, a Bicskei Aranka Malom Rt. tulajdonában állott pedig Riez Mihály vezette. Az iparosok és a kereskedők szakmai társzkodása és száma jelzi, hogy az elemi létszükségletek biztosítása, a termelés kiszolgálása mellett a helyi tisztviselő-életi-ügyi tevékenység megközelítő iparágiakkal, illetve kereskedéssel is találkoznak a községben. (Cukrász, cipőkereskedő, kávéház tulajdonos.) A baromfi- és tojástermesztők száma (4 fő), a fa-, illetve a gabona- és terménykereskedők (2-2 fő) jelenléte élénk kereskedelmi forgalmat, a két építési vállalkozó megtelepedése a földbirtokokos vállalkozási kedvére utal.

1902. Apepest 1700-os növekedést mutat a népességen belül. A reformátusok száma (793 fő) szinten maradt, de arányuk 1%-kal (300,00-ról) csökkent. Önálló egyházközségüket megőrizték, és lelkészüket *Mohár István* volt. ¹⁷⁹ A katolikusok ekkor még a velencei székhelyű plebánia leányegyházának tagjai voltak. Jelentős létszámuk indokolta, hogy iskolát tartásának lenn a községben. A római katolikus elemi népiskola *Balassa Katalin* és *Sztojcovits Anna* közreműködésével funkcionált. A 100 főnyi zsidóság Rabbisági Hivatalának működési köre Nyék mellett még 12 településre terjedt. Az antiszemita hullám elültével (a húszas évek második felétől) a gazdasági életben betöltött jelentős szerepük mellett közéleti levékenységük is aktivizálódott és szélesedett.

*

Az 1920-as évek második felében, de különösen a pengő bevezetése után, a község vezetése jelentős beruházásokba fogott. ¹⁸⁰ Ennek feltevéletét az 1925-ben létesített *Községi Beruházási Alappal* teremtették meg. (Indulási tőkéként „az 1924. évi számadásban mutatkozó felesleg” szolgált.) Az Alap terheire 1925 tavaszán hősi emlékművet létesítettek. Majd *Mentler Béla* körfalatorvos és *Karsay Lajos* mérnök szakvéleményét figyelembe véve sertes-, illetve marhavághóniad építtettek. Es 1928-ban dr. *Janicssek József*-től vásároltak 2. kat. hold területű ingatlant. Lényeges vállalkozás volt az 1927-ben kezdődő villamosítás, amely 1937-ben a *Halász-teleprek*, a *Kelemen-telepen* lakók és a *Kocsma-dűlő*beliek villamosításával zárult. ¹⁸¹ 1928-ban pedig az érdekelt olajártsaságokkal (Vacuum O. C. és a Shell) kötött szerződés alapján *Hirschler Dezső* Fő utcai háza előtt süllyesztett kút kezdte meg működését. Az Alapból, illetve a költségvetésből finanszírozott beruházásokat a gazdasági válság éveit akadályozták. Elénkülés a harmincas évek derekától indult meg. Ezek közül a helyi *Hangya Szövetkezettel* történt megállapodás, illetve az ezzel összefüggő Fő utcai malomépület megvétele volt jelentős (1936—1937-ben). ¹⁸² A községi tulajdonú, de a szövetkezet által használt épület eladásából származó összegért a malmot vették meg. Ott (1200 négyzetgölgön) a bontásból származó anyagból orvoslakást és óvodát, a melléképületből pedig tűzoltószertárt és őrszobát, valamint a Zöldkereszt számára helyiséget kívántak építeni, illetve kialakítani. A helyszel és a tervvek realizálását bonyolította a községi tulajdonban lévő esendőrlaklanya melléképületének összedőlése. Es újjaépítésével összefüggésben az őrsparancsnok lakásbővítésre előirányzott összegének jelentős (70%-os) megnövekedése. A gondokat fokozta a „Cseke”-ből jövő patak 1928—29 telére emlékeztető zabolátlanága, amely a vízrendezés, de az egészséges ivóvíznyerés kérdését is újólag napirendre tűzte. Halaszhatálanáná vált 1937-ben *ritéz Borbély József* telkén, illetve a *Vass-major dűlő*jében újabb kútak létesítése. ¹⁸³

ságilag a földiek megközelítése vált kérdésessé, érzelmileg a két templomot is magában foglaló Balassa utca prioritása vált vita tárgyává. Az úthálózat módosulása csak megengedte annak az 1936-ban kelt községi közgyűlési határozatnak a szükségességét, amely — a földreform nyomán kialakult helyzetnek megfelelően — a község határanak földméréséről intézkedett. ¹⁸⁴ A birtokvevők pontosítása, a művelési ágváltozások átlvezetése és más munkálatok a lakosságot házként és holdként 1-1 pengő költséggel terheltek volna. Végrehajtása az anyagi nehézségekre hivatkozással elhalasztódott. (A később elkészült térképek a 2. világháború alatt megsemmisültek.) Az 1937-es KKM rendelet alapján azonban elkészült a község dűlőútlójának számbavétele. Azoké, amelyek „már meghaladják a mezoi közös dűlőutakat kizárólagos gazdasági célt szolgáló minősítését”. ¹⁸⁵ Ezek a következők: 1. *Fucha-dűlő út*, 2. *Singer-dűlő út*, 3. *Határarok út*, 4. *Vitézi telkei útja*, 5. *Róka és Vizes dűlőút*, 6. *Vagyonszállásos földtele útja*, 7. *Trügger-dűlő út*, 8. *Velencei határ út*, 9. *Alsónyéti temető út*, 10. *Felső temető dűlőút*, 11. *Csekei út*, 12. *Magyaregyháza út*, 13. *Pázmándi út*. A törzskönyvezett utak hossza belterületen 9 km, a mezoi utaké 21 km. E tervezett, illetve elkészült felméréseket egészítette ki a közgyűlés házszámátblak megújítását elrendelő határozata. A kiosztott házhelyeken új házasok keletkeztek, amelyek nevet és mintegy 50 házszámot igényeltek.

A *lakóházak* száma a harmincas években 383-ról 480-ra emelkedett. ¹⁸⁶ A házak számának növekedése (20%) jóval meghaladta a lélekszámban bekövetkezett (30%-os) gyarapodást. A változás érintette mind az épületek anyagát, mind a bennük lévő szobák számát. Bár még 1941-ben is a házak több mint felének anyaga vályog, illetve sár, de már több mint 250/0-a egy szobásnál nagyobb és 850/0-lak cseréppel, illetve palával fedett. Feltűnnek az első többszintes házak is. 1941-ben 4 volt belőlük. Kápolnásnnyék a harmincas és negyvenes évek fordulóján faluképében megváltozott. ¹⁸⁷ Épületei korszerűsödtek, néhány utcáját járdával látták el, s a villany eljuttott Pettendre is. Kulturáltabbá vált a temető és környéke.

Oda nemcsak kerítést húztak, de elkészült — a *Halász-telepi* lakosok kezdeményezésére — a ravatalozó is. Pótolták a közegészségügygel kapcsolatos hiányságokat: a közölgyszászásra szánt állatokat csak a vághónadon lehetett levágni. Pótolták a hidmérleg hiányát, 1400 P ráfordítással.

A harmincas évek közepén mind a két orvosi körzetben megbomlott az egység a községek között. ¹⁸⁸ Előbb Gárdony lépett ki a Nyékel és Pázmánddal együtt alkotott körzetből, majd egy évvel később, 1936-ban, a 6 község által alkotott állatorvosi körzet egysége bomlott meg Gárdony és Pázmánd kiválásával. Ez utóbbi kezdeményezés végrehajtása megakadt, mert Kápolnásnnyékre a kilépések nyomán olyan teher hárult volna, amelyet a község elviselni nem tudott. Megkezdtek ugyanis MADI-kölcsön fölívételével és a megvásárolt malomépület bon-

1937-ben másik jelentős beruházásba is szeretett volna belekezdeni a község. Tűrbetelenné vált az óvodával egy fődél alatt tevékenykedő *Vörösmarty Tarsadalmi és Gazdálkodási* közös működtetése a gyermekintézménnyel. (A két eltérő rendeltetésű intézményt összenyitható ajtó választotta el, amelyet rendezvények alkalmával egybenyitottak.) A 15 ezer pengőt meghaladó beruházás, amely új óvoda építéssel tette lehetővé, csak a Belügyminisztérium anyagi támogatásával volt megvalósítható.¹⁰¹ (Addig egy csoportos óvoda tevékenykedett.) Új — szintén anyagi ráfordítást kívánó — igény jelentkezett a *közfalutás* területén is. A katolikus és a református egyházak által működtetett ismétlődő iskolákat gazdasági ismélővé lehetett volna átalakítani — a törvényes rendelkezéseknek megfelelően — ehhez azonban mind az évi 432 P többlethiányzott.¹⁰² A két egyház korábbi támogatását is beszűntette a község, 1936-ban a református iskola még 1400 P évi támogatásban részesült, de ezt követően a további segélyezést megszüntették. Egyházi vonatkozásban egyébként új helyzet teremődött a harmincas évek közepén. *Haltenberger Samu*, pettendi földbirtokos, katolikus templom építésére 20 000 P-t ajánlott föl, azzal a feltétellel, hogy a község adjon ingyenes telket a bellerületén, a templom számára. A községi vezetés a kezdeményezésnek helyt adott, olyan módon, hogy a katolikus egyház részéről felajánlott csereteleket eladásának árából a másik két egyház (a református és az izraelita) részesüljön.¹⁰³ 1936-tól a községben (*Pettend és Nádasdy-pusztai* illetékességi körrel) plébánia működött, *Bertha Pál* lelkész vezetésével. Az 1795 óta funkcionáló (és anyakönyvező) református egyház (*Pettend és Gróf-tanya* csatlakozásával) fogadnoki *dabasi Halász Gedeon dr.* és *keneszi Kenessey István* lajos földbirtokosok voltak. A gondnoki teendőket *Vároczy László* látta el. A tanítói munkakörökben *Fekete István* (kántorként is) és *Cseréti Sándor* foglalkoztatták. A helyi Izraelita Rabbiság már 1764 óta működött. A negyvenes években a hitközség élén *ij. Deutsch Miksa* állt. A főrabbi teendőit *Fisch Henrik* látta el.¹⁰⁴

A község élén a negyvenes években *ij. Balos József* bíró állt. A vezető jegyzői tisztséget előbb *Risikó János*, majd *Varga Endre* töltötte be. Penziórosként *Kursay Ferenc* tevékenykedett.¹⁰⁵

*

A látszólagos konszolidáció mögött mely *szociális ellentétet* jeleztek a község társadalmát. A húszas évek végén kelt jelentés arról tájékoztat, hogy „a község régen néhány nagybirtokos kezében volt. Ma sem bir egy kisgazda 15 holdnál nagyobb területtel. Néhány családnál csak nyomorban.”¹⁰⁶ Az utolsó megállapítás kivételével a helyi jelentés helytálló. Egy másik — bizalmas — jelentés szerint a helyi földmunkások „nem szívesen dolgoztak a mezőgazdaságban, inkább a vasúti munkákat vagy a fővárosban talált alkalmi munkát kedvelik... Szívesen

szervezkedést (a mellőzöttségük) nem hozott.” Ez utóbbiban a helyi szegénység megosztottsága, az egyházak szociális tevékenykedése, de a hivatalos hatalom által támogatott „ismeretterjesztő” előadások (pl. a *Vörösmarty Gazdálkodási* társadalom) közötti közre. De féken tartó erő volt a helyi csendőrség is.

A szociális célzatú szervezkedéshez az első lökést a református egyházon belül szervezett 1925. évi helyi, de országos jelentőségű és szervezésű, *főiskolási (SDG) konferencia* adta.¹⁰⁷ Ebben a vallási megújítás igénye, az egyházi vezetés által szükségesnek érzett és az ifjúság feladatává lett, szociális segítségnyújtással fonódott egybe. A „felüljáró” patinált mozgalom bátorítást jelentett a *Független Földművelés Szövetesség* helyi csoportjának 1927. évi megalakulásához.¹⁰⁸ (Vezetője: *Felső Lajos* volt.) A gazdasági válság időszakában felmerült helyi panaszok (*Mcseré Endre, Hunyadi Ferenc* és mások ellen) a Szövetesség aktivizálódása mellett tanuskodtak. 1932 őszén a lakosság egynegyede (651 személy) került az ellátatlanok listájára. (Felső-felje arányban mezőgazdasági munkások, illetve törpebirtokosok.) Három százaléka a népességnek lábbelivel sem rendelkezett.¹⁰⁹ A nélkülözés mind a napszámókat és a törpebirtokosokat, mind a vesztélyzettség érzésével küzdő gazdálkodókat mobilizálta, szervezkedésre késztet. 1932, helyileg kritikusnak minősíthető őszén, *ij. Szalgyruber József (Luczhenbacher Mihály)* földbirtokos bérője) irányításával a *Független Kisgazdapárt* szervezése indult meg.¹¹⁰ A szervezettel 1934 őszén már elég erősnek érezte magát ahhoz, hogy a kormánypárttal köteendő választási együttműködéstől elzárkózzon, és 1935-ben Szalgyruber személyében képviselő-jelöltet állítson. (A kormány jelöltjével szemben alulmaradt ugyan, de több mint kétszer szavazatot kapott a kerületben.)¹¹¹ A kisgazda szervezkedéssel párhuzamosan *Csurgyó Viktor* pázmándi lakos tevékenysége nyomán illegális *kommunisták* szervezkedés indult a községben.¹¹² 1933 nyarán *Balogh Mihály* kubikusból, *Jehnele József* és *Smitta József* agrárproletárokból álló sejt röpcédulákkal szórta meg a községet. Felévre rá mindhármukat lejáróztatták.

A harmincas évek második felében a kisgazdapárti befolyás erősen csökkent. A növekvő *nyilaskezesítés* ténylegében pedig a korábban kommunisztaként nyilvánított, vagy annak gyanúsítottjaként szereplő személyek jutottak vezető szerephez.¹¹³ A szociális törekvéseknek hangot adók a szélső jobbról a szélső balra pártoltak át: hangstílyt a radikálisizmusra helyezve. Ez utóbbi a helyi agrárproletárokat előtt népszerűnek bizonyult. A választókerületben ugyan az 1939-es választásokon kormánypárti győzelem született (57%-os abszolút többséggel), de Kápolnánységen egy százalékos előnnyel (44%-kal) a nyilasok győztek.¹¹⁴ A kerületi győzelem *Sigray István* mellett *Vértessy László* nyitjelölt a második, és *Cseréti József* kisgazdajelölt a harmadik helyen végzett. Az eredmény legalább annyira igazolja a meglévő szociális problémák mélységét, mint a szélsőjobboldali propaganda átmeneti sikerét.

hadbalegység követően pedig mind a jobb-, illetve baloldali szélsőséges nevezet, mind az angolszászok iránti szimpátiák felszínre tölttek.²⁶⁵ A védekezés módja a behívások sűrűsödése. Internálásra vonatkozó javaslatok indultak, különleges munkásszázadokba történő behívások történetek a községből.²⁶⁶

A hadúrú években szervezett *Bajtársi Szolgálat*, a *Hadigondozó Szövettség*, a *Közjóléti Szövetkezet* családátogatásokkal, segélyezésekkel, a hadvavonultak földjeinek megművelésével törekedtek enyhíteni a lakosságra nehezedő terheket. Ezek azonban kevésnek bizonyultak a szükséglet szenvedő, a családot nélkülöző, vagy az elesett családtagot gyászoló személyek tényleges nehézségeinek legyűréséhez. A kúria időtartamú nyilas uradalom ezt a keveset is demagógiával helyettesítette. *A front megérkezése*, a község többszöri gazdacseréje a gondokat szaporította, a javakat pusztította, a polgári lakosságot is életveszélybe sodorta.²⁶⁷ A front hullámzása nyomán a község 461 épületéből csak 38 állomány csaknem egészében megsemmisült. A lakosság csak 1945 tavaszi népszámlálástól 1945 áprilistól 1948-an települtek vissza. A romokon új élet kezdődött: *Sinkla János* Nemzeti Biztonsági elnök és *Szeles Jenő* jegyző irányításával.

JEGYZETEK

- 1 *Ádám László*: Fejér megye településeinek természetföldrajzi leírása. FML Kézirat. A területi adatokra lásd H 1965.
- 2 *Miklós József*: A fehérvári keresztesek 1193. évi oklevele. MNY 1935. (XXXI. k.) 290. p.
- 3 *Csanáki III.* k. 340. p.
- 4 MOL. P. 850. F. 1.
- 5 *Károly IV.* k. 279. p.
- 6 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 7 *Csanáki id. h.*
- 8 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 9 MOL. P. 707. F. 139.
- 10 MOL. E. 117. F. 5. No. 7.
- 11 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 12 Uo.
- 13 MOL. E. 117. F. 3. No. 19.
- 14 MOL. A. 35. 1672. No. 420.
- 15 MOL. E. 153. F. 47. No. 49.
- 16 *Fényes III.* k. 148. p.
- 17 *Károly id. h.*
- 18 FML. CC. 167.
- 19 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1050.
- 20 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1048.
- 21 FML. Közgy. jvk. 1826. No. 914.
- 22 *Fényes id. h.*
- 23 *Kiss Lajos*: Fejér megye helyneveinek etimológiája. FML Kézirat.
- 24 *Fényes id. h.* Figyelemre méltó a Magyarországon nem ritka *Egyházas* — *Kápolnas* névpár.

1260. szeptember 26-án kelt végrendeletében a fehérvári apácakölösfőrtanban levő nővére hágyományozott. Itt csak azért említhetjük, mert Károly János — tévesen — Kápolnasnyekkel azonosítja. Az ábrami monostorra és a Nyutak-szigeti zárdára hágyományozott Moys-birtokok Somogy és Tolna megye határvídeken feküdtek. Így a Hazai Okmánytárban a Bicske közelében levő Botlai azonosított Bot falu inkább a Somogy megyei Zala községhez tartozó mai Botpusztának felel meg. A Moys novotere hágyományozott Zokol a Tolna megyei Nagyszokoly, Nek pedig Felsőnyék körül keresendő.

- 26 *Károly id. h.* Károly itt egy magántulajdonban levő oklevellajstromra hivatkozik.
- 29 *Csanáki id. h.*
- 30 *Ersegi 232.* p.
- 31 *Ersegi 253.* p.
- 32 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 33 *Károly IV.* k. 280. p. Károly itt az oklevél *Klára Sándor* gárdonvi földbirtokosul levő későbbi másolatára hivatkozik.
- 34 *Lásd Matcsay Ferenc*: Magyarország birtokviszonyai a 16. sz. második felében. Kézirat.
- 35 *Lásd Kaldy-Negy Gyula*: A budai szandzsik 1546—1590. évi adóösszeírásai. Bp. 1965.
- 36 *Lásd J. Matuz*: Die Steuerkonstruktion des Sandschaks Stuhlweissenburg aus de Jahren 1563 bis 1565 (A székesfehérvári szandzsik 1563—1565. évi adóösszeírásai). Bamberg, 1985.
- 37 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 38 MOL. P. 707. F. 139.
- 39 MOL. P. 850. F. 1.
- 40 MOL. E. 117. F. 5. No. 7.
- 41 MOL. E. 156. F. 7. No. 32.
- 42 Uo.
- 43 MOL. A. 35. 1672. No. 420. — Feltűnő, hogy a királyi leírai következéscen két Nyékről beszél.
- 44 MOL. E. 117. F. 5. No. 7.
- 45 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 46 Uo.
- 47 *Károly IV.* k. 287—289. p.
- 48 *Károly IV.* k. 291. p.
- 49 MOL. E. 117. F. 3. No. 19.
- 50 MOL. E. 153. F. 47. No. 49.
- 51 *Károly V.* k. 111. p.
- 52 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1051.
- 53 *Lásd a 41. sz. jegyzetet.*
- 54 MOL. N. 78. Com. Albensis és N. 79. Com. Albensis
- 55 *Schneider Miklós*: Fejér megyei népmésségvizsgálatok. Székesfehérvár, 1937. 26—27. p.
- 56 *Bél Matyas*: Fejér vármegye leírása. Fordította és bevezette Prokopp Gyula. FMTE. 11. (1977) 110. p.
- 57 FML. Közgyűlési jegyzőkönyvek. 16. sz. 424—425 p.
- 58 *Móra Magda*: Fejér megye népessége II. József korában. FMTE. 5. (1971.) 315—316. p.
- 59 *Eperjessy Kálmán*: Fejér megye II. József kori leírása. FMTE. 11. (1977) 194. p.
- 60 *Lásd MOL. Filmtár. X. 2294.*
- 61 *M. Stat. Sz. 1938. 3. sz. 259. p.*
- 62 *Ludovitus Nagy*: Notitiæ politico-geographico-statisticæ helyi regni Hungariæ partiumque eidem adnexarum. Buda, 1828. 25 p.
- 63 *Károly IV.* k. 291. p.
- 64 *Nepsz. 1910. 16. p.*
- 65 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1049.
- 66 MOL. P. 507. Okiratok. No. 1048.

Fejér vm és Székesfehérvár szab. kir város ált. ismeretfője és címtára. 285—288. oldal.

Népszámlálás. 1930. I. rész, 84—85. oldal: magyar 2832, német 26, szerb 2, egyéb 2 fő. Népszámlálás. 1941. 2. köt. 210—211. oldal.

Magyarország közhivatalainak cím- és adattára. 1942. 587. old.

FM. Megyei Törv. Hat. Bizottság jegyzőkönyvei. 1918—28. 1925. évi jkv. 314. al. Uo. 300. 447. old. 1928. évi 303. és 1926. évi 523. oldal és Községek közgyűlési jkvei. Kápolnásnyék 1935—1938. 172., 203. és 246. oldal.

FM. Megyei Törv. Hat. Bizottság jkvei 1929—39. 1929. évi 155., 170. oldal.

FM. Megyei Törv. Hat. Bizottság jkvei 1935—38. 1936. évi 242. old.

Uo. 1935—38. évi 2., 1936. évi 107., 1937. évi 105 és 253. oldal.

Uo. 1935—38. évi 34. és 103. oldal.

Uo. 1935—38. évi 222. és 240. oldal.

Népszámlálás. 1930. I. rész 84—85. oldal és Népszámlálás. 1941. 5. köt. 44—45. oldal.

FM. Községek közgyűlési jkvei. Kápolnásnyék 1935—38. 4., 133. old.

Uo. 53. és 129. oldal.

Magyarország közhivatalainak cím- és adattára. 1942. 587. old.

FM. Községek közgyűlési jkvei. Kápolnásnyék. 1935—38. 169., 232. o.

Uo. 199. oldal.

Uo. 85., 98. és 112. oldal, illetve: 142. és 154. oldal.

Magyarország közhivatalainak cím- és adattára. 1942. 587. oldal.

FM. Alispáni bizalmas iratok. 1929—44. Kápolnásnyék. 1929. VI. 30. Uo.

Kitűkeresés 1833. (Kossuth. 1989) 141. oldal.

FM. Főispáni bizalmas iratok. 1927 — 7. Kápolnásnyék.

Uo. 1932 — 1. Kápolnásnyék 1931. szeptember 29.

Uo. 1932 — 3. Kápolnásnyék.

Uo. 1934 — 6. és *Farkas Gábor*: Politikai viszonyok Fejér megyében 1919—1945. 186. oldal.

FM. Főispáni bizalmas iratok. 1934—35. (A Fejér Megyei Napió c. újságból.)

FM. Alispáni bizalmas iratok. 1942. (Visszatulajásokkal)

Farkas Gábor: I. m. 246. oldal.

MO. Földmívelésügyi Minisztérium 1935/77/36 607., 1935/77/107 878., 1936/77/77 731., 1936/77/76 961., 1939/77/74 216. és 1941/77/196 560. sz.

FM. Alispáni bizalmas iratok. 1942. Kápolnásnyék. (favaslatok)

Farkas Gábor: I. m. 250—252. oldal. *Borus József*: Fejér megye felszabadítás. FMTE 4. (1970) 15. és k. *Farkas Gábor*: Az agrártulajlás néhány kérdés Fejér megyében. FMTE 4. (1970) 286. és 302. oldal. *Farkas Gábor*: Az élet megindulása és a demokrácia átulajlás kezdete Fejér megyében. I. december—1945. június) FMTE 4. (1970) 222. oldal.

*

A tanulmány 19. század közepéig terjedő része *Buzási János*, az azt követő *Dani Lukács* munkája.

Dani Lukács—Farkas Gábor

KISLÁNG

I.

Kisláng község 1913-ban alakult Kislángpusztából. Az előző évszázadokban a pusztát *Nagyláng* határában volt található: *Lobb*, *Péterszállás*, *Tarnóca*, *Jánospusztával* együtt. A történelmi *Láng* település nem azonos sem Kis-, sem Nagylánggal. A történelmi *Láng* a török időkben elpusztult. A lakosság Belsőlánga, a későbbi Nagylángra települt át, ill. Nagylángot és Soponyát telepítették be új lakosokkal a 18. század elején. Persze Nagyláng is uradalmi pusztát, de itt van a Zichyek egyik Fejér megyei ágának központja, és az innen irányított birtokokat lángi uradalomnak nevezik.

Láng helységneve valószínűleg szláv eredetű, és *lugei*, *kis erdő* jelentése van. Figyelmet érdemel az a lehetőség is, hogy német személy-név rejlik benne (*Láng* = *hosszú*). A magyar *Láng* „*lobogó tűz*” főnév a *Láng* helységnevének csupán a hangalakját befolyásolhatta, előzményeül azonban nem szolgálhatott.

A múlt század közepe táján a lángi lakosok között még élt a „tűzes ember” mondája. Eszerint a tűzes ember láng alakjában jelent volna meg a lapályon. 1864. augusztus 1-jén *Schön János* nagylángi bíró azt jelentette, hogy a gyákorta megjelenő „tűzes ember” kaptat a település a nevet.³

*

Kisláng kialakulását a 18. század elejére tehetjük, amikor a lángi uradalmat három részre osztották a birtokosok. Az egyik részen a földesúri család allodiális gazdálkodást folytatott, a másik részét *Ritter Máttyás* birtolta. Ő a *belsőlángi* részen birtokot tenyésztett. Kislángon, vagyis az uradalom külső részén a birtás birtó *Stadler Mihály* volt, akinek a pusztán 1 birtásháza állt. Mind a külső-, mind pedig a belső-lángi birtás birtók évente 1022—1022 forint bért fizettek a birtokok után. Ez az adat 1764-ből származik. (Nagyláng, illetve a történelmi Láng múltjának leírását Soponya községnél fogjuk a későbbi években elvégezni.)

Kislángról a 18. század közepe óta rendelkezünk adatokkal. Tudjuk, hogy 1768-ban *Stadler Mihály* 5 ezer birtát tenyésztett Kis- (vagy másképpen) Kislángon. Meghatározza egy írat³ Kisláng határát is.

- 67 *Schneider Miklós*: Fejér megye nemesi összeírásai (1754, 1809.) Székesfehérvár, 1934. és ugyanó: Fejér megye nemesi összeírásai (1818—21, 1828.) Székesfehérvár, 1934., továbbá ugyanó: Fejér megye 1843. évi nemesi összeírása. Székesfehérvár, 1934.
- 68 Lásd *Schneider* 1754, 1809.
- 69 Lásd *Schneider* 1818—21, 1828.
- 70 Lásd a 69. sz. jegyzetel.
- 71 Lásd *Schneider* 1843.
- 72 Lásd a 68—71. sz. jegyzeteket.
- 73 MOL N 26. Com. Albensis. Kápolnásnyék.
- 74 MOL P 507. No. 1059.
- 75 Uo.
- 76 Uo.
- 77 MOL P 507. Okiratok. No. 1050.
- 78 MOL N 26. Com. Albensis. Kápolnásnyék.
- 79 MOL P 507. Okiratok. No. 1072.
- 80 MOL N 26. Com. Albensis. Kápolnásnyék.
- 81 MOL P 507. Okiratok. No. 1072.
- 82 MOL P 507. Levelezés. No. 1018.
- 83 MOL P 507. Levelezés. No. 1277.
- 84 MOL N 26. Com. Albensis. Kápolnásnyék.
- 85 *Váti András*: Magyarországának leírása. Buda, 1799. II. k. 692. p.
- 86 M. Stat. Sz. 1938. 3. sz. 259. p.
- 87 MOL C 104. pfarr Topographie. Stuhlweissenburger Diözese.
- 88 M. Stat. Sz. 1938. 3. sz. 259. p.
- 89 *Fényes*, id. h.
- 90 M. Stat. Sz. 1938. 3. sz. 259. p.
- 91 *Fényes*, id. h.
- 92 *Ráday* lt. Agentiales. N—O kötet. 245—268. p.
- 93 *Ráday*, IV. k. 296. p.
- 94 *Móra*, id. h.
- 95 MOL Filmtár. X 5431.
- 96 MOL N 26. Com. Albensis. Kápolnásnyék.
- 97 M. Stat. Sz. 1938. 3. sz. 259. p.
- 98 *Fényes*, id. h.
- 99 Uo.
- 100 FMLS. Kögyülesi jegyzőkönyvek. 16. sz. 424—425. p.
- 101 *Ráday* lt. Agentiales. N—O kötet. 245—268. p.
- 102 FMLS. Kögyülesi jegyzőkönyvek. 1804. No. 740.
- 103 *Ráday* lt. Agentiales. N—O kötet. 245—268. p.
- 104 FMLS. Kögyülesi iratok. 1841—1273. sz.
- 105 MFT 12. (1978.) 60. p.
- 106 FMLS. Kögyülesi jegyzőkönyvek. 73. sz. — Vö: 13. és 17. oldallal.
- 107 FMLS. Főadóverői iratok. Hadsereg ellátási bizonylatok.
- 108 Magyar Irodalmi Lexikon. (1962). I. k. 342. p.
- 109 FMLS. *Héning Ignác* kirtályi biztos iratai. (1849) 413. sz.
- 110 MOL D 27. *Dörny Gábor* iratai. (1849) 640. sz.
- 111 FMLS. Abszolutizmuskori iratok. Iktató- és mutatókönyv. I (1854) 5562, 5129. sz.
- 112 *Pénzes Ferenc*: Fejér megye gazdasági statisztikája az 1869. évről.
- 113 A Magyar Királyság Országának Mezőgazdasági Statisztikája. (1897) I. k. 148. p.
- 114 Gazdacimtar. (1897) 18—79. p.
- 115 Magyarország földbirtokosai. (1893) 221. p.
- 116 Gazdacimtar. (1897) 76—79. p.
- 117 Népszámlálás. (1900) II. rész. 194—195. p.
- 118 Gazdacimtar. (1897) 78—79. p.
- 119 Népszámlálás. (1900) 194—195. p.
- 120 FMLS. Alispáni iratok. (1885) VII. Kápolnásnyék.
- 121 Uo. (1888) VII. Kápolnásnyék.
- 122 Népszámlálás. (1900) II. rész. 196—197. p.
- 123 Uo. I. rész. 98—99. p.

- 124 FMLS. Alispáni iratok. (1897) VII. (Községi vizsgálat.)
- 125 Uo. (1881) XXI. és (1877) XXI.
- 126 Székesfehérvár és Vidéke. 1882. január 3.
- 127 FMLS. Főispáni bizalmas. (1900) II. sz. és uo. (1900) 19. sz.
- 128 Székesfehérvár. 1878. július 7.
- 129 FMLS. Főispáni bizalmas. (1899) Lajstom.
- 130 FMLS. Alispáni iratok. (1903) 7674.
- 131 FMLS. Fejér vm adóközségeinek területe és kataszteri tiszta jövedelme. (Az 1909: V. tc. alapján) Kápolnásnyék.
- 132 Gazdacimtar. (1911). 230. p.
- 133 Népszámlálás. (1900) II. rész. 194—195. p., (1910) II. k. 30—31. p.
- 134 A magyar szent korona községeinek 1901—1910. évi népmozgalma községenként. 1912. Új sorozat. 46. k. 16—17. p.
- 135 Mezőgazdasági napszámberék Magyarországon 1909. évben. 1910. 13., 85. p.
- 136 FMLS. Főispáni bizalmas. 1901—56. sz.
- 137 Uo. 1905—5. sz.
- 138 Székesfehérvár és Vidéke 1906. május 3.
- 139 MOL. BM. Elnöki iratok. K. 148. 1913. 9146.
- 140 FMLS. Alispáni iratok. 2283/1901.
- 141 Magyarország községeinek háztartása. 1913. 30—33. p.
- 142 Uo. 31. p.
- 143 Uo. 32. p.
- 144 Fejér vm és Székesfehérvár szab. kir. város ált. ismertetője és címletára az 1931—32. évre. 284. p.
- 145 Népszava. 1918. november 16.
- 146 Uo. 1918. november 26.
- 147 FMTÉ 2. (1969) 228. p.
- 148 HL. Magyar Nemzeti Hadsereg Fővezetése. (VKF) 1919 II. csop. 922. sz.
- 149 FMLS. Megyei törv. hat. bizottság. Jkvek. 1919—23. (1919. X. 6.)
- 150 HL. HM. 1929. Elnökség. Szám nélk. iratok. Helyzejelentések. 1929. április 13.
- 151 HL. HM. 1920. eln. C. oszt. 105., 707.
- 152 Uo.
- 153 HL. HM. 1920. eln. C. oszt. 106. 759.
- 154 Uo.
- 155 HL. HM. Kat. pol. oszt. 50.005/15.
- 156 MOL. BM. Rez. K. 149. 120 cs. 10. tét.
- 157 FMLS. Főispáni bizalmas. 1922. (Cserti ügy.)
- 158 HL. HM. 1920. eln. C. oszt. 63.872.
- 159 HL. HM. 1923. Kat. pol. oszt. 50.002/1.
- 160 HL. HM. 1923. Kat. pol. oszt. 50.002/1.
- 161 FMLS. Alisp. eln. 1921—30. sz.
- 162 Fejér vm és Székesfehérvár szab. kir. város ált. ismertetője és címletára az 1931—32. évre. 284. p.
- 163 Gazdacimtar. 1925. 104. oldal.
- 164 Uo.
- 165 Gazdacimtar. 1935. 100—101. oldal.
- 166 Uo.
- 167 *Farkas Gábor*: Az agrárátalakulás néhány kérdése Fejér megyében. FMTÉ.
- 168 Népszámlálás. 1941. I. köt. 388—389. oldal.
- 169 Uo. 75—77. oldal.
- 170 Gazdasági statisztika. 1935. 42—43. oldal.
- 171 Magyarország állatállománya, gazdasági, gépjelszerelése és gyümölcsfa-állománya az 1935. évben. Új sorozat. 100. köt. 38—41. oldal.
- 172 Uo. 42—43. oldal
- 173 Idézett mű 231. old., Uo. 234. oldal.
- 174 Uo. 507. kt.
- 175 Fejér vm és Székesfehérvár szab. kir. város ált. ismertetője és címletára az 1931—32. évre. 287. p.
- 176 Népszámlálás. 1920. II. rész. 14—15., Népszámlálás. 1930. II. rész. 196—197. oldal., Népszámlálás. 1941. I. köt. 388—389. oldal.